

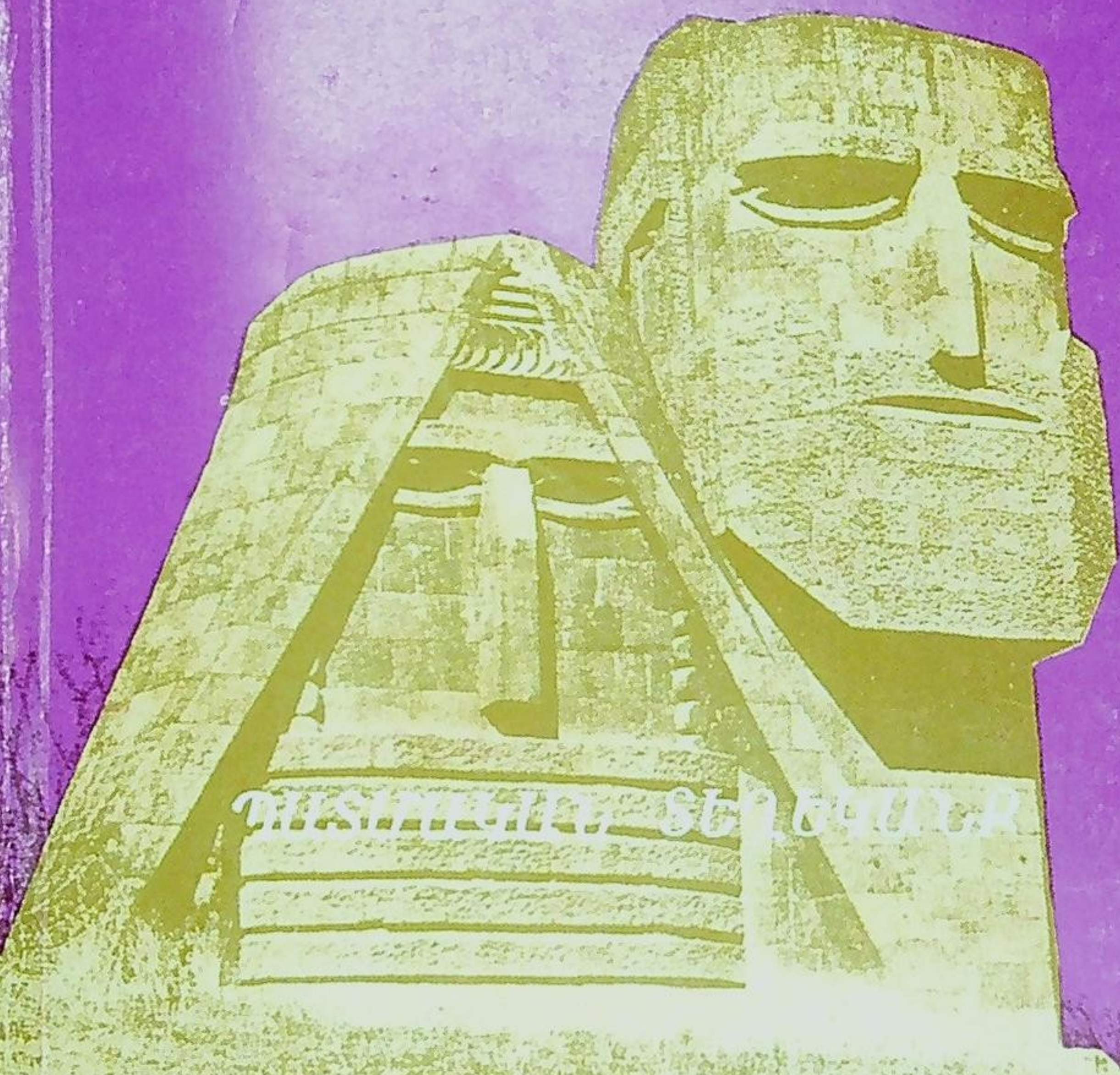

ՆԱՅԱՍԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
NATIONAL
LIBRARY
OF ARMENIA

**Սույն ստեղծագործությունը հասանելի է
Հայաստանի ազգային գրադարանի
թվային շտեմարաններում՝ համաձայն
դրա իրավատիրոջ հետ կնքած
Համագործակցության պայմանագրի, և
կարող է օգտագործվել բացառապես
օրենքով նախատեսված կարգով՝
պահպանելով հեղինակի և իրավատիրոջ
հեղինակային իրավունքները**

ԱՐՅԱՆ

(ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ)

ՊԻՆՏՈՒՐԱՆԻ ՏԵՂԵԳԱԼԻՔ

1980

SPURK

ՀՍՍՀ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐՑԱԽ

(ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔ

ՌՈՒՍԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԻՑ ՔԱՐԳՄԱՆԵՑ ՊԱՏՄԱԲԱՆ
ԳՈՒՐԳԷՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

1988

Բ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

S P U R K

ՄԵՐ ԽՕՍՔԸ

... Եւ ժայթքեց հայկական հրաբուխը Լիւցախի , իր բոլոր լաւային հետ տանելով հինցած շատ կապանքներ ու բերելով կեննարար վարթօնքը հայ ժողովուրդի :

Հայ Դատի անբաժան մասնիկ Լիւցախի հարցը քանի մը ամիսէ ի վեր պահանջատիրութեան իւրայատուկ փուլը թեւակոխած է : Լիւցախի հերոս հայութիւնը , հայրենաբնակ վանգուածներուն կողքին նշած է վճռական մարտի՝ յանուն **հողի՝ ու մարդու՝** ազատագրութեան :

Բնական է , որ հայկական արդար պահանջատիրութիւնը քախէր խորհրդային պիտակին տակ թաքնուած համաթուրանականներու կատաղի ընդդիմութեան , որը պնդապանութեան տեսք ստացաւ Առաջնայիթի եւ Լիւրպէյճանի այլ վայրերու հայ բնակչութեան նկատմամբ :

Տաւալին ու առաւել ընդվնցուցիչը խորհրդային պաշտօնական շրջանակներու կնքուածքն է , որով համաթուրականութիւնը կ'առնուի քաղաքական հովանաւորութեան տակ , ինչ որ կրնայ աղիտաբեր ըլլալ նաեւ իրենց համար . . . յետագային :

Լիւցախի վերամիացման համահայկական շարժումը վարկաբեկելու եւ վայն կործանելու համար , ազերի համաթուրականներ եւ մեծապետական ազգայնամուլներ չեն խուսափիր որեւէ միջոցի դիմելէ՝ սկսած ջարդերէն մինչեւ հայանուն մարդոց օգտագործումը : Լիւրպէյճանի հայութեան պարտադրուած այս պատերազմին ճակատներէն մէկն ալ հակահայկական քարուշուքիւնն է , որ պատմութեան եւ ներկայի խնդաթիւրման իր ձգտումին մէջ՝ նրբամիտ յոյնիսկ կը նոյնանայ թուրք ֆաշիստներուն . . . :

Նկատի ունենալով այս իրականութիւնը եւ հաշուի առնելով Լիւցախի հարցին վարգապումները , Հայկական ժողովրդային Շարժումը յարմար գտաւ գրքոյկով մը

հրատարակել հայրենի գիտնականներու համաստեղութեան մը պատրաստած այս շատ շահեկան ուսումնասիրութիւնը, որ բազմակողմանիօրէն կը շօշափէ Լիւցախի հարցը:

Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիան այս գրքոյկը պատրաստած է 1988 Մարտ-Մայիս ամիսներուն: Այդ ուսումնասիրութիւնը յանձնուած է Խորհրդային Միութեան Համայնավար կուսակցութեան Կենտկոմի քարտուղար եւ գաղափարախօսական բաժնի վարիչ Ա. Ն. Նաքովլենի, վերջինիս նրեւան գտնուած միջոցին (20-21 Մայիս 1988): Կենտկոմի քարտուղարութիւնը խօստաւած է զայն որպէս Լիւցախի հարցի հայկական թղթածրար քննարկել ազգային յարաբերութեանց նուիրուած Կենտկոմի յատուկ նիստին:

Այս տարուան 21 Յունիսին, Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի հրատարակչութիւնը սկսած էր 20,000 տպաքանակով այս ուսմանը ուսումնասիրութիւնը հրատարակել: Ասկայն, քանի մը օր ետք, "վերէն" նկած հրահանգի մը վրայ, Հայաստանի ղեկավարութիւնը արգիլած է անոր հրատարակումը եւ փորձած է բռնագրաւել արդէն լոյս տեսած շուրջ 1500 գրքոյկները: Այս արարքը պարզապէս ամօթալի է:

Ահա այդ փրկուած գրքոյկներէն մէկէն կատարուած է սոյն թարգմանութիւնը, շնորհիւ հայրենի յանձնառու պատմաբանի մը, որուն մեր խորին շնորհակալութիւնները կը յայտնենք այս անձնուէր ու ինքնակամ օժանդակութեան համար:

Հայկական ժողովրդային Շարժումը կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ կը հրատարակէ այս գրքոյկը, իր համեստ լուման եւս ներդնելով Լիւցախի հետ համերաշխութեան ընդհանուր աշխատանքին:

Ընթերցողներուն գործը դիւրացնելու համար, մեր կողմէ աւելցուցած ենք համառօտագրութիւններու եւ լապաւումներու բացատրական ջուլակ մը, Խորհրդային քաղաքական գործիչներու լուսանկարներ եւ քարտէս մը. տողատակի աստղանիշերով տուած ենք կարգ մը բացատրութիւններ. օտար բառերը հայացուցած ենք: Փաստաթուղ-

թերու շարքին կցած ենք 17 ՅուՆԻսէն ետք Արցախի հարցով
ընդունուած երկու որոշումներ

Եւ Արցախի մարզային խորհուրդի՝ մար-
զը Լիւրպէյճանէն անջատուած յայտարարելու եւ վայն պաշ-
տօնապէս Արցախ վերանուանելու պատմական խիզախ
որոշումը :

Համաշխարհային հանրային կարծիքը լուսաբանելու եւ
կազմակերպուած ապատեղեկատուութեան դէմ դնելու
համար, Հայկական Ժողովրդային Շարժման աշխարհասփիւռ
մասնաճիւղերն ու օժանդակ բջիջները այս գրքոյկը պիտի
հրատարակեն նաեւ այլ լեզուներով ու վայն տարածեն օտար
շրջանակներուն մէջ :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՇԱՐՃՈՒՄ

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - ՅԱՊԱՒՈՒՄՆԵՐ

- ԳԼԻ = Գիտութիւնների Լիկադեմիա
- Մ.Թ.Ա. = Մեր Թուարկութիւնից առաջ
- Ֆ. = ֆոնտ
- Կ. = ցուցակ
- Ս. = տնտրակ
- Թ. = Թուղթ
- ՊԿՊԼԻ = Պետական Կեդրոնական Պատմութեան Լիւրիւ
- ՄԼՀ = Մարքսիզմ-Լենինիզմի Հիմնարկ
- ՀՅՊԿԼԻ = Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան Պետական Կեդրոնական Լիւրիւ
- ԿԿԼԻ = Կեդրոնական Կուսակցական Լիւրիւ
- ՌԱՅԱՀ = Ռուսաստանեան Աովնտական Զնտնրաթիւ Աուցիա-
լիստական Հանրապետութիւն
- ԻԱԱՀ = Ինքնավար Աովնտական Աուցիալիստական Հան-
րապետութիւն
- ՀԿԳԿ = Համամիութենական Կեդրոնական Գործադիր
Կոմիտէ (պետական իշխանութեան բարձրագոյն
մարմին. ներկայիս՝ ԱԱՀՄ Գերագոյն Աովնտի
նախագահութիւն)
- ԿԳԿ = (Կենտգործկոմ) Կեդրոնական Գործադիր
Կոմիտէ
- ԱՄՀՅՊԿԼԻ = Աովնտական Միութեան Հոկտեմբերեան Յե-
ղափոխութեան. Պետական Կեդրոնական Լիւրիւ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ «ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔ»

Խմբագիրներ՝

Գ.Ա. Գալոյնան եւ Կ.Ա. Խուսովներան.

Լեռնային Պարագիծը մեր սկզբնաղբիւրներէն է այն շրջանակէն
հիմնադրուած միայն հասարակական է Լեռնային Ղարաբաղի
(պատմական Լեռնային) պատմութիւնը հետզհետէ ժամանակակից
եղանակներով, ի տարածութեամբ մեր 1920-ական թուականներէ
սկսածներէն Լեռնային Ղարաբաղի սահմանադրական
կարգադրութեան սահմաններէ մեր անկախ իրաւար-
ժութիւններէ, քեանքէն մեր միջոցներէ առանձնապէս ներքին
Լեռնային Ղարաբաղի կարգադրական հարցերը (առանձնա-
թիւն, ընկերային ուժեր, մշակութիւն, ժողովրդագրական
իրաւութեան), բացառապէս մեր այն պատմականներէ, որոնք
յանդիմանք են Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապետութեան հայ
բնակչութեան պահանջներէ՝ միայն մեր Լեռնային Պար-
ագիծը մեր անկախութեան հանդէպ շարունակական
միջոցներով իրաւական հանդէպներէն :

Լեռնային Պարագիծը կարգադրական է ընդերքերէն էլ այն
շրջանակներէ համար :

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԲԻԻՆՆԵՐԻ
ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԲԵԱՆ
ԿՈՂՄԻՅ .**

Լեռնային Ղարաբաղում եւ նրա շուրջը տեղի ունեցող իրադարձութիւնները գրաւեցին մեր նրկրի եւ արտասահմանի հասարակայնութեան ուշադրութիւնը : Հաշուի առնելով այն հանգամանքը , որ անհատի դաշտամուկի եւ լծացման տարիներին (*) լայն հասարակայնութիւնը պրկուած էր հորցի էութեան ճշմարիտ գիտական տեղեկութիւնից , հորցի լուսաբանման մէջ յաճախեղութիւրում էր թոյլ տարւում , Հայկական ՍՍՀի Գիտութիւնների Ակադեմիայի նախագահութիւնը նպատակաւորօր գտաւ նախադասաւել զաւամկան տեղեկանք Լեռնային Ղարաբաղի մասին (հետգոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը) :

Առյն տեղեկանքը չի յաւակնում բոլոր հորցների ընդգրկմանը եւ մանրամասն շարադրմանը : Նրանում համառօտ կերպով լուսաբանւում են Լեռնային Ղարաբաղի զաւամութեան հիմնական փուլերը , ինչպէս նաեւ վերջին շրջանի

* Անհատի աշտամուկի եւ լծացման տարիներ . . կ'աւանարկուի համապատասխանաբար Աթալիների եւ Պրեմնենի շրջաններուն :

իրագործութիւնները :

Յաւելուածում արւում են որոշ փաստաթղթեր :

Բնագիրը պատաստուած է հետեւեալ կազմով
հեղինակների կողմից -- Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
ակադեմիկոս Գ.Ա. Գալստեան (ղեկավար) ,
իրաւաբանական գիտութիւնների դոկտոր Եսա. Գ.
Բարսեղյան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ
Վ.Բ. Գաբաշուսեան , պատմական գիտու-
թիւնների դոկտոր Վ.Ա. Լիքսայէլեան, պատմական
գիտութիւնների դոկտոր Գ.Լ. Լուրսեան ,
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գ.Խ. Լարցոնեան ,
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ Հ.Խ.
Լիժոսեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ
Վ.Ե. Խոնաթէկեան , պատմական գիտութիւնների
դոկտոր Կ.Ա. Խաւատչեան , պատմական
գիտութիւնների դոկտոր Հ.Ա. Խաւրշուսեան :

Աշխատութիւնը հրատարակութեան նախապա-
րաստմանը մասնակցել են աշխարհագրական
գիտութիւնների դոկտոր Գ.Ե. Աւագեան , Հայ-
կական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Բ.Ե. Առաքելեան ,
մտաւարազնութեան դոկտոր Վ.Լ. Զարուբիւեան,
անասագիտական գիտութիւնների բնկնածու Բ.Ա.
Առաքեան , պատմական գիտութիւնների դոկտոր
Խ.Ա. Բարսեղեան , Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակա-
դեմիկոս Գ.Ա. Բրուսեան , աշխարհագրական
գիտութիւնների դոկտոր Ա.Ա. Լիճքումեան ,
բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Գ.Ե.
Յոսեանեան :

Տեղեկանքը քննարկուած եւ հաւանութեան է
արժանացած ՀՍՍՀ ԳԱի պատմութեան եւ
անասագիտութեան , փիլիսոփայութեան եւ
բանասիրութեան բաժանմունքների կողմից .
հրատարակութեան է նրաշխուորել Հայկական
ՍՍՀ ԳԱի նախագահութիւնը :

**ԼՆՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԸ ՀՆԱԳՈՅԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՒ 1917
ԲՈՒՄԱԿԱՆԸ**

Աշխարհագրական անունացույցներ

Ներկայումս Լնոնային Ղարաքաղը ինքնավար մարզի շրջանակներում ներգրավում է հինգ շրջան՝ Հադրուբի, Մարտակերտի, Մարտունու, Լիսինյանի (նախկին Ատնփանակերտի), Շուշիի : Տարածքը՝ 4,4 հազ. քառ. քմ., բնակչությունը՝ 162,2 հազ. մարդ (1979 թ.), որից 123,1 հազարը՝ հայ :

Իր բազմադարեան պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում ներկրամասը տարբեր կերպ է կոչվել՝ ուրարտական սնպագրերում այն կոչվել է *Մուրասխէ-Մուրասխի*, այդ անունից է առաջացել հայկական *Լիսինյան* (1) աւանդական անունումը :

Յոյն հին հեղինակները ներկրամասը անունում են *Օրխիստենա* (*Օրχιστηνή*) (2), որը հայերեն *Լիսինյան* անդրադարձն է : Վաղ միջնադարի աղբյուրները արձանագրում են այդ ներկրամասի նրկու անուն ալ, որոնք կապուած են վարչարարական կազմավորման կենդրոնի տեղափոխման հետ՝ *Ճավադ* (3), Ճավադի իշխանության

1.- Գ.Ա. Ղափանցեան . *Chetto-Armeniaca*, Երեւան, 1931, էջ 104 :

2.- Ստրաբոն . *Աշխարհագրութիւն*, XI, XIV, 4 :

3.- Ագաթանգեղոս . *Հայաստանի Պատմութիւն*, Թիֆլիս, 1909, 795, էջ 414 : - Մովսէս Խորենացի . *Հայաստանի Պատմութիւն*, Թիֆլիս, 1913, գիրք II, գլ. 8, էջ 113 : —▶

կնդրոնի անուանով , - Եւ Խաչէնի (4)՝ Խաչէնի ամրոցի (5) անուանով , որը Լիւանշահիկներին(*) տոհմից հայ իշխանների նստավայրն է նշել : 10-13րդ դարերում մեծ ժողովրդայնութիւն ունէր Խաչէն (հայերէն Խաչ-ից) անուանումը . նա յիշատակւում է ոչ միայն Ղարաբաղի վիմագրական բազմաթիւ յուշարձաններում , այլ նա բիւզանդական եւ պարսկական անուանացուցակներում (6) : Պէտք է ընդգծել , որ ամրոցը եւ նրկրամասը Խաչէն էին անուանւում հենց այն պատճառով , որ դրանց բնակիչները հայեր էին : Ուղղափառ քրիստոնէական աշխարհում (Բիւզանդիա , Վրաստան , Ռուսաստան) հայերին կոչւում էին " Խաչնյարներ " (յուսարէն " Խաչինյարիոյ " ,

- "Ջօրանամակ" .- տես Ն. Ատոնց . Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում , Երեւան , 1971 , էջ 251 (ռուսերէն) :

4.- Վարդան . Աշխարհագրութիւն , Փարիզ , 1960 , էջ 11 : 13րդ դարի այս հնդիւնակը ուղղակիօրէն կը գրէ . "Արցախ - (ներկայիս) Խաչէն" :

5.- Մովսէս Կաղանկատուացի . Աղուանից Աշխարհի Պատմութիւն , Երեւան , 1983 , գիրք III , գլ. 23 , էջ 340 :

* Լիւանշահիկներ .- Աղուանքի թագաւորական հարստութեան անունը : Յառաջացած է պարսկերէն Լիւան (Աղուանք) եւ շահ (թագաւոր) անուններէն :

6.- Կոստանդին Ծիրանածին . Բիւզանդական Պալատի Ծիսակատարութիւնների Մասին , գիրք II , գլ. 48 ("Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին" , հ. 6 , Երեւան , 1970 , էջ 151) : - Ն.Տ. Միկլուխօ-Մաքլայ . 13րդ դարի Պարսկերէն Աշխարհագրական Նրկեր (Նոր աղբիւր Ազրայէժանի եւ Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան մասին) .- Արեւելագիտութեան հիմնարկի գիտական զեկուցագրեր , հ. IX , Մոսկուա-Լենինկրատ , 1954 , էջ 204 (ռուսերէն) :

վրացերէն " խաչնյարնի " , ռուսերէն " խանձիրի ") ,
համապատասխան հայերէն բառի հիման վրայ : Աղբիւրները
պահպանել են նաեւ Լորյախի նրկու անուանումը՝ *Պոքր*
Ախլենիք (7) եւ *Պոքր Էջիք* (8) :

Ղարաբաղ անունը պատմական սկզբնաղբիւրներում
առաջին անգամ արձանագրուած է 14րդ դարում՝ " Վրացական
Ժամանակագրութիւնում " (9) եւ պարսիկ պատմաբան
Համաւալլահ Ղապուկինի մօտ (10) : Նա կապում է
պարսկական աշխարհագրական անուանացույցակի հիման
վրայ . ի տարբերութիւն հարթավայրային մասի , որը կոչ-
ւում է *Պուղ-ի Ասֆի* (Ապիտակ այգի) , նրկամասի շու-
նային մասը կոչուել *Պուղ-ի Աիւղ* , որը թրքալեզու ի-
մաստաւորման մէջ սկսուել կոչուել Ղարաբաղ (Անլայգի) :

Յունա-հռոմէական եւ հայ հնդիւնականները յստակօրէն
նշում են , որ Լորյախը եւ նոյնպէս Կուր գետի աջ ափին
տեղաւորուած հարեւան Ուտիք նահանգը կապում էին
Հայաստանի մի մասը , որի սահմանը Լիւրանական թագա-

7.- Մովսէս Նորենւցի , III , 3 , էջ 260 :

8.- "Հայկական Բաւար XVIII դարում . հայ-ռուսական
ռազմական համա խորձակցութեան պատմութիւնից" ,
Երեւան , 1968 , էջ 376 , 378 (ռուսերէն) :

9.- Տես "Քարթլիս Ցխովրէպա" , հ. 2 , Թպիլիսի , 1959 , էջ
240 (վրացերէն) :

10.- Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin . The Geographical
Part of the Nuzhat-al-Qulub . Translated by G. Le Strange ,
Leyden , 1919 , p 173 , 174 : - Համաւալլա Մուսթաւֆի
Ղապուկինի . Ձէյլ-ի Բարիս-ի Կուլլիտա , Պաքու , 1986 ,
էջ 91 , 95 , 127 (ռուսերէն) : - Ի.Փ. Փեթրուշեւսքի .
Համաւալլա Ղապուկինի որպէս արեւելեան Անդրկովկասի
ընկերային-տնտեսական պատմութեան աղբիւր . - ՍՍՀՄ
ԳԱԻ "Տեղեկագիր" , 1937 , թիւ 4 , էջ 873-920
(ռուսերէն) :

ւորութեան հետ անցնում էր Կուր գետով : Ահա մի քանի մէջքերումներ հին հեղինակների հաղորդումներից .

Ատրաքոն .- " Բուն Հայաստանում շատ սարեր եւ սարահարթեր կան . . . շատ են այնտեղ եւ հովիտները . . . օրինակ՝ Արաքսի հարթավայրը (Ἀραξηνόν πεδιον) , որով Արաքսը հոսում է մինչեւ Աղուանքի սահմանը . . . : Այդ հարթավայրից յետոյ գալիս է Ասկասենան , որը նոյնպէս սահմանակից է Աղուանքին եւ Կիր գետին " (11) :

Պլինիոս Աւագ .- " Այդ ցնդը (աղուանցիներ) , որը քնակուած է Կովկասեան լեռներով , հասնում է , ինչպէս ասուած է , մինչեւ Կիր գետը , որը Հայաստանի եւ Իվերիայի սահմանն է " (12) :

Կլավդիոս Պտղոմէոս .- " Մեծ Հայքը հիւսիսից սահմանափակւում է Կովխիտայի մի մասով , Իվերիայով եւ Աղուանքով վերը նշուած գծով , որն անցնում է Կիր գետով " (13) :

Պլուտարքոս .- " Երբ հռոմէական զօրքը ձմեռեց այդ հողում (Հայաստանում) եւ հռովմէացիք նշում էին Աաթուրնալիայի տօնը , աղուանցիները , հաւաքուելով քառասուն հազարից ոչ պակաս , անցան Կիր գետի վրայով եւ յարձակուեցին նրանց վրայ " (14) , այսինքն անցան Կուրի աջ ափը :

Տիոն Կասիոս .- " Օրոյս՝ թագաւորը աղուանների ,

11.- Ատրաքոն . XI , XIV , 4 :

12.- Պլինիոս . Բնական Պատմութիւն , VI , 39 :

13.- Պտղոմէոս . Աշխարհագրութիւն , V , XII , 1 :

14.- Պլուտարքոս . Համեմատական Կենսագրութիւն , հ. II , Մոսկուա , 1863 (Պոմպէյ , XXXIV) :

որոնք ապրում էին Կիրնից վեր" (15) :

ՎՅՐԶՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ԳԾՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ըստ Աարդուր Բ.ի (8րդ դար , մ.թ.ա.) արձանագրութեան , որը պահպանուել է Ճովք գիւղում , ուրարտները հասան Ուրտնիսի (Արցախ) (16) նրկիրը : Մ.թ.ա. 6րդ դարու առաջին կէսին Արցախը նրուանդուներին շայաստանի կազմում գտնուում էր Մարաստանի հպատակութեան տակ , իսկ 550ից մինչեւ 331 թ. մ.թ.ա.՝ Աքեմենեանների տէրութեան :

Մ.թ.ա. 4րդ դարի վերջից Արցախը , ինչպէս նաեւ հարեւան Ուտիքը եւ Աիւնիքը շարունակում էին մնալ նրուանդուներին հայկական թագաւորութեան կազմում (17) : Այդ նրկրամասի մ.թ.ա. 95ին Տիգրան Բ.ի թագաւորութեան կազմի մէջ մտնելը վկայում է այստեղ Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը (18) : Օրիսիստենան (Արցախը) շայաստանի նահանգ է անուանում նաեւ Ատրաբոնը (19) . միաձայն այդ եւ վկայում նաեւ վաղ

15.- "Յոյն եւ Լատին Հին Գրողների Տեղեկութիւնները Սկիւթիայի եւ Կովկասի Մասին" . հաւաքեց ու ռուսերէն թարգմանութեամբ հրատարակեց Վ.Վ. Լաթիշեւը , հ. | , Սբ. Փետրոսպոլսկ , 1890 , էջ 611 :

16.- Կ.Ա. Մելիքիշվիլի . Ուրարտական Սեպագիր Արձանագրութիւնները , Մոսկուա , 1960 , էջ 310 , 446 (ռուսերէն) :

17.- Մովսէս Խորենացի . Շայաստանի Պատմութիւն , գիրք II , գլ. 44-45 , էջ 169-170 :

18.- Սերէոս . Պատմութիւն . . . , Երեւան , 1979 , էջ 125 :

19.- Ատրաբոն . XI , XIV , 4 :

միջնադարեան հայկական աղբիւրները (20) : Ըստ "Աշխարհացոյց"ի , Լիւբախը հանդիսանում էր Հայաստանի տասներորդ նահանգը եւ կազմուած էր տասներկու գաւառներից , որոնք էին՝ Միւս Հաբանդ , Վայկունիք , Բերդաձոր , Մնծկուսանք , Մնծիրանք , Հարձլանք , Մուխանք , Պիանք , Պարսականք , Քուստի , Փառննս , Կողթ (21) : Բիւզանդական կայսրութեան եւ Պարսկաստանի միջեւ 387ին Հայաստանի բաժանումից յետոյ Լիւբախը մնաց Հայաստանի կազմի մէջ մինչեւ Հայկական թագաւորութեան վերացումը 428ին : Այնուհետեւ պարսիկները այն միացրին Կուրի աջ ափին գտնուող Աղուանից թագաւորութեանը , որի մասին վկայում է "Աշխարհացոյց"ի հեղինակը , որը հաղորդում է նաեւ , որ Բուսն (այսինքն Ջախափննայ) Աղուանքը գտնւում է Կուր գետից հիւսիս եւ հնուց ի վեր սահման է նշել Աղուանքի եւ Հայաստանի միջեւ (22) : Աղուանից թագաւորութեան վերացումից յետոյ (469 թ.) Լիւբախը մնաց այդ թագաւորութեան եւ

20.- Ագաթանգեղոս . Հայաստանի Պատմութիւն :

- Մովսէս Խորենացի . Հայաստանի Պատմութիւն :

- Եղիշէ . Վասն Վարդանանց եւ Հայոց Պատերազմին :

- "Ջօրանամակ" :

21.- Ս.Տ. Երեմեան . Հայաստանը Ըստ "Աշխարհացոյցի" , Երեւան , 1963 , էջ 105 :

22.- Տես Ս.Տ. Երեմեան . նշ. աշխ. , էջ 105 : - Ա.Փ. Նովոսելցեւ . Հին Դարաշրջանում Հայաստանի ու Կովկասեան Աղուանքի միջեւ քաղաքական սահմանների հարցի մասին .- "Կովկասն ու Բիւզանդիան" , իրատ. , Երեւան , 1979 , էջ 10-18 (ռուսերէն) : Յօդուածին հեղինակը հիմնւում է հին պատմիչների՝ Ստրաբոնի , Պլուտարքոսի , Պտղոմէոսի , Տիոն Կասիոսի , Տրդ դարի հայ պատմիչ Փաւստոս Բիւզանդի եւ ուրիշների տուեալների վրայ :

հարեւան շրջանների տարածքի վրայ կազմաւորուած պարսկական մարզպանութեան կազմում , որը ստացաւ "Աղուանք" անունը (Առան) : Հարիւր տարի անց , 6րդ դարու վերջից մինչեւ 7րդ դարու սկիզբը Աղուանից մարզպանութիւնը հիւսիսում մասնատուեց առանձին մանր իշխանութիւնների , որոնք հանդէս գալով այնտեղ ապրող ցնդների կամ տիրող իշխանական տների անուններով , կորցրին իրենց համար աւելորդ դարձած "Աղուանք" եւ հաւաքական "աղուաններ" անունը : Իսկ հարաւում Ուտիքը եւ Արցախը կազմեցին Առանշահիկների առանձին հայկական իշխանութիւնը (5րդ դարի վերջ) , այնուհետեւ դրանց տեղը նկած պարսկական ծագմամբ Միհրանիկների իշխանութիւնը (7րդ դար) : Վերջիններս ժառանգեցին **Աղուանք** վարչական անունը , բայց այն , փաստօրէն տեղափոխուելով հիւսիսից հարաւ , ձեռք բերեց զուտ աշխարհագրական բովանդակութիւն , յիշեցնելով նրբամանի գոյութիւն ունեցող մարզպանութեան մասին , ոչ մի կապ , սակայն , չունենալով բուն "Աղուանքի" հետ : Ուտիք-Արցախին վերաբերող "Աղուանք" անուանումը դառնում է հայ հին պատմիչների աշխատութիւններում կիրառուող "Հայաստանի արեւելից կողմեր" , "Հիւսիս-արեւելեան նրկրամաս" , "Աղուանից նրկրամաս" , "Խորին Հայք" անուանումների հոմանիշը (23) :

11-12րդ դարի պատմիչ Մատթէոս Ուռհայեցին խօսելով "Աղուանից նրկրի" մասին՝ պարզաբանում է . "որին հիմա կոչում են Խորին Հայք" (24) : Այդ շրջանների քաղաքական եւ մշակութային կեանքի պատմութիւնն ալ հենց

23.- Սկզբնաղբիւրների տեսութիւն . տես Ա.Շ. Մնայականեան . "Կովկասեան Աղուանքի Գրականութեան Մասին" , Երեւան , 1969 , էջ 62-64 (նուսերէն) :

24.- Մատթէոս Ուռհայեցի . Ժամանակագրութիւն , Վաղարշապատ , 1898 , էջ 230 :

կապմունք է 10րդ դարի հայ պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացու «Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհ»ի հիմնական բովանդակութիւնը :

Անդրկովկասում իրեն հարեւան նրկրների վարչական-քաղաքական փոփոխութիւններին լաւ իրազեկ բիւզանդական արքունիքը գիտէր , որ խաչէնի իշխանութիւնը գտնւում է Հայաստանում , ուստի եւ կայսր Կոնստանդին Ծիրանածինը (913-959) խաչէնի իշխանին ուղղած նամակը հասցէագրում է «Հայաստան» (25) :

Ջափարէ եւ Իւանէ նրկայնարապուկների քրոջ որդու՝ Հասան-Ճալալի եւ նրա յեննորդների իշխանութեան օրօք այդ նրկրամասի պատմութիւնը հանգամանօրէն ներկայացուած է Գանձասարի եւ հայ ձարտարապետութեան այլ յուշարձանների բազմաթիւ արձանագրութիւններում , հայ պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցու , Վարդան Արեւելցու , Ստեփանոս Օրբելեանի աշխատութիւններում , ձեռագրերի յիշատակարաններում եւ այլուր : Գանձասարի 1240 թուականի արձանագրութեան մէջ Հասան-Ճալալի թուը՝ նոյնպէս Հասան-Ճալալ այսպէս է ներկայանում . «Ես , Աստուծոյ խոնարհ ստրուկ Ճալալ Տաուլա Հասանը , Վախթանկի որդին , Մենջ Հասանի թուը , Արցախի բարձր եւ մենջ նրկրի ու խաչէնի մենջ սահմաններ ունեցող նրկրամասի բնատուր , ինքնակալ թագաւորն եմ» (26) :

Եթէ այդ իշխանների տիտղոսներում կամ գրառումներում նրբեմն հանդիպում է Աղուանք սահմանումը , ապա Յ. Օրբելու խօսքերով ասած «միայն վերապրուկային ձեւով , իրենց գործնական նշանակութիւնը

25.- Կոնստանդին Ծիրանածին . Բիւզանդական Պալատի Ծիսակատարութիւնների Մասին , գիրք II , գլ. 48 :

26.- Ի. Օրբելի . Ընտիր նրկեր , Երեւան , 1963 , էջ 158 (ուղւորէն) :

կորցրած տիտղոսների կազմի մեջ" (27) :

Ուշ միջնադարում , ի տարբերութիւն Հայաստանի կնդրոնական շրջանների , որոնք ընկնլ էին Թուրքիայի նւ Իրանի տիրապնտութեան տակ , խաչէնի մնլիքները պահպաննցին իրենց յարաբերական ինքնուրոյնութիւնը ("հայկական հինգ մնլիքութիւնների"՝ Վարանդայի , խաչէնի , Դիպակի , Ջրաբերդի , Կիւլիստանի դարաշրջանում) , նրանք իրենց նրկրամասը դարձրին հայ ազատագրական շարժման նւ ռուսական կողմնորոշման կնդրոն : Փաստագրական աղբիւրներից քաջ յայտնի է մնլիքների գործունէութիւնը շահական Իրանի նւ սուլթանական Թուրքիայի դէմ հայների պայքարի կազմակերպման գործում : խաչէնի (Ղարաբաղի) հետ նն կապուած Իսրայէլ Օրու , Մինաս վարդապնտի , Յովսէփ էմինի առաքնլութիւնները , որոնք ուղղուած էին ռուսական կողմնորոշման իրականացմանը , ինչպէս նաեւ 18րդ դարի հայ հռչակաւոր ՎօրաՎար Դաւիթ Պէկի վիննալ պայքարը :

Միայն 18րդ դարի սկզբից Ղարաբաղի լնռնային մասի քաղաքական իրադրութեան վրայ սկսնցին ազդնցութիւն գործնլ դնռնւս 16րդ դարի սկզբին Միջին նւ Փոքր Ասիայից ու Քիւրտիստանից տնղափոխուած ու մերձհարթավայրային շրջաններում բնակուած ոչ-հայկական ժողովրդագրական վանգուածները :

Շարաֆ-խան Պիթլիսիի (16րդ դար) վկայութեամբ " . . . քսանշորս քրտական ցնղ ապրում են Առանական Ղարաբաղում նւ յայտնի են նիկիբմի-տէօրթ (թրքներէն

27.- Ի. Օրբէլի . նշ. աշխ. , էջ 347 : - Միջնադարի հայ իշխողների ծագումնաբանութիւնը կարելի է գտննլ Գ. Թումանօֆի ուսումնասիրութեան մէջ (C. Toumanoff , Manuel de Généalogie . . . etc , Rome , 1976 , p 236-240) :

«Քսանչորս») ընդհանուր անուամբ» (28) : Այդ քրտական
 ցնդերը , ինչպէս նա « **Օթուկ-իքի** » (թրքերէն
 «երեսուններկու») ցնդային միութիւնը Միլիի տափաստանի
 տարածքն էին գրաւում (Ղարաբաղեան ցածրավայր) :
 Օթուկ-իքի կազմի մէջ էին մտնում նաեւ թրքական մանր
 ցնդեր : Այդ խառնարանում առանձնանում էր ճիւղանշիր
 ցնդը , որի առաջնորդը համարւում էր Օթուկ-իքի
 առաջնորդը : 1722ին , ճիւղանշիր ցնդը հանդէս եկաւ
 Դաւիթ Պէկի գլխաւորութեամբ հայերի ապստամբութեան
 դէմ նա ջախջախուեց : Յետագայում Նատիր-Շահը
 ճիւղանշիրներին , Օթուկ-իքի միւս ցնդերին վերա-
 բնակեցրեց Իրանում , աւելի ստույգ՝ Խորասանում , Արախս
 (29) տնդանքում . սակայն Նատիրի մահից յետոյ (1747 թ.)
 նրանց յաջողուեց նորից վերադառնալ Դաշտային Ղարա-
 բաղ , ուր նրանց միացան Վրաստանից՝ Տեմուրաշի-Հասանլի ,
 Ճինլի մանր ցնդերը , Նախիջեւանից՝ Քէնկերլուներին մի
 մասը , Շահսեւանները Մուղանից (30) : Դաշտային
 Ղարաբաղից ճիւղանշիր ցնդի առաջնորդները սկզբից
 ներխուժեցին Ղարաբաղի նախալեռնային եւ լեռնային
 շրջանները , այնուհետեւ հաստատուեցին այնտեղ որպէս

28.- Շարաֆ-խան Իպս Շամսէտտին Պիթլիսի .
 Շարաֆ-նամէ , թարգմանութիւնը , Նախաբանը , Նշումները
 եւ յաւելումաձը Ե.Ի. Վասիլենսքիի , Խ. , Մոսկուա , 1967 ,
 էջ 370 (ռուսերէն) :

29.- Միրզա-Ատիկէօղլալ-Պէկ . Ղարաբաղ-նամէ ,
 Պաքու , 1950 , էջ 47 (ռուսերէն) : - Միրզա Ճէմալ
 ճիւղանշիր . Ղարաբաղի Պատմութիւն , Պաքու , 1959 , էջ
 118-119 (ռուսերէն) :

30.- Միրզա-Ատիկէօղլալ-Պէկ . Նշ. աշխ. , էջ 56 .
 Դիւստաստանի արտաքին քաղաքականութեան արխիւ
 (ABOP) , СРП , 1758 , տ. 2 , թ. 9 (ռուսերէն) :

տեղական իշխողներ (խաներ) (31) :

Անկախ Ղարաբաղի խաներին շյաջողունց վերջնականապես կոտրել այստեղ մնացած մեջիքների դիմադրությունը : Երանց միջև դատավեճերը շարունակում էին մինչև 1813 , նրբ համաձայն Թուսիոյ եւ Պարսկաստանի միջև կնքուած Կիւլիստանի պայմանագրին , Ղարաբաղը անցաւ Թուսաստանին , իսկ ինը տարի անց խանութիւնը վերջնականապէս վերացունց (32) : Ղարաբաղի մեջիքների դարաւոր ձգտումը՝ ռուսական հովանաւորութիւնը , աւարտունց ներամասի միացումովը Թուսաստանին (33) :

31.- Մանրամասն տես . Միրզա-Ատիկէօվալ-Պէկ . Նշ. աշխ. , էջ 53-60 : - Միրզա Ճէմալ Ճիւանշիր , Նշ. աշխ. , էջ 65-70 , 120-126 : - Ա.Պաքիխանով . Կիւլիսթան-Իրան , Պաքու , 1926 , էջ 127-128 (ռուսերէն) : - "Կովկասեան Հնագիտական Յանձնաժողովի հաւաքած փաստաթղթեր" (ԱԿԱԿ) , հ . 1 , Թիֆլիս , 1866 , էջ 120-124 (ռուսերէն) : - Ճիւանշիր ցնդից Ղարաբաղի խաների ծագումնաբանական ցուցակ (տես ԱԿԱԿ , հ . 1 , էջ 695) :

32.- Ղարաբաղի խանութեան մասին տես Միրզա - Ատիկէօվալ-Պէկ . Նշ. աշխ. : - Միրզա Ճէմալ Ճիւանշիր . Նշ. աշխ. : - Րաֆֆի . Խամսայի Մեջիքութիւնները , Վիեննա , 1906 : - Միրզա Նուսուք Ներսէսով Ղարաբաղի . Թարիխ-ի Սաքի , - տես Վրացական ՍՍՀ ԳԱԻ Ք.Ա. Քնքնչիծէի անուան ծննդագրերի հաստատութիւն , պարսկերէն ծննդագրերի ֆոնտ , թիւ 195 : - Ալրպէյ-ձանական ՍՍՀ ԳԱԻ պատմութեան հիմնարկի արխիւ , թիւ 3935 : - Ահմէտ պէկ Ճիւանշիր . Ղարաբաղի խանութեան քաղաքական գոյութեան մասին (1747ից մինչեւ 1805 թթ.) , Պաքու , 1961 (ռուսերէն) :

33.- Ա.Ռ. Յովհաննիսեան . Թուսաստանը եւ 18րդ դարի 80ական թուականների հայկական ազատագրական

Ըստ 1804-1813 թուականների ռուս-պարսկական պատերազմը նվաճող Կիլիսիայի պայմանագրի (1813 թ.) , Արենելեան Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան այլ նահանգների (Լոռի-Բամակ , Շամշատին , Զանգեզուր , Ղափան եւ Շորակնալ գաւառները) հետ միասին Ռուսաստանին անցան նաեւ Կենանձայի եւ Ղարաբաղի խանութիւնները (34) :

Կենանձայի եւ Պաքուի խանութիւնները , որպէս վարչական միավորներ լուծարքի ենթարկուեցին 1804-1813 թուականներին : 1819ին վերացուեց Շաքիի , 1820ին՝ Շիրվանի , 1822ին՝ Ղարաբաղի , իսկ 1826ին՝ Բալիշի խանութիւնները : Դրանք բոլորը դարձան ռուսական նահանգներ (35) :

Երկրորդ ռուս-պարսկական պատերազմը (1826-1828) նվաճող Թիւրքմենչայի պայմանագրին համաձայն , Ռուսաստանին անցան Երեւանի եւ Նախիջեւանի խանութիւնները ու Օրտուպատի գաւառը : Դրանով իսկ աւարտուեց բոլոր արեւելահայկական հողերի միավորումը Ռուսաստանի հետ :

Թիւրքմենչայի պայմանագրի կնքումից անմիջապէս

շարժումը , Երեւան , 1947 : - Նոյն . Յովսէփ Էմին , Երեւան , 1945 : - Նոյն . Անդրկովկասի Միացումը Ռուսաստանին եւ Միջագային Յարաբերութիւնները 19րդ դարի Սկզբին , Երեւան , 1958 : - "Արենելեան Հայաստանի Միացումը Ռուսաստանին" , փաստաթղթերի ժողովածու , հ. I (1801-1813) , Երեւան , 1972 . հ. II (1814-1830) , Երեւան , 1978 (ռուսերէն) :

34.- "Ռուսաստանի Քաղաքական ու Առեւտրական Համաձայնագրերը Արենելքի հետ" . հաւաքեց ու հրատարակեց Թ. Եուզէֆովիչ , Սբ. Փետրոսպոլսկ , 1869 , էջ 208-214 :

35.- "Ավրպէյձանի Պատմութիւն" , հ. II , Պաքու , 1960 , էջ 20 (ռուսերէն) :

յնտոյ 1828 Մարտ 20ի Նիկոլայ Ա.ի շնորհագրին համա-
ծայն , Դոկսաստանին միաւորուած Նախիջնեանի նե-
րնեանի խանութիւններից կազմաւորուեց նրնեանի մար-
պը : Մարպին մէջ էին մտնում նրնեանի նե Նախիջնեանի
գաւառները նե Օրտուպատի շրջանը (36) : Ըստ 1840ի օրի-
նագծի , Լինդրկովկասում անցկացուեց վարչական
բաժանում՝ ստեղծուեց Վրաց-Իմերեթական նահանգը
Թիֆլիս կենդրոնով նե Կասպից մարպի մէջ Շամախի կենդրոնով :
Լիրեննչահայկական տարածքների մեծ մասը որպէս
գաւառներ մտան նշուած նահանգի , իսկ միւսները , որոնց
թւում նե Ղարաբաղը՝ Կասպից մարպի մէջ (37) : Ըստ 19րդ
դարի 40ական թուականների նրկորդ կէսի վարչական նոր
փոփոխութիւնների , Լինդրկովկասում ստեղծուեցին
Թիֆլիսի , Քուբայիսի , Շամախիի , ինչպէս նաեւ Տէրպէնտի
(տեղադրուած մասամբ Լինդրկովկասում) նահանգները :
Լիրեննչահայկական տարածքները որպէս առանձին գաւառներ
մտան առաջին նրեք նահանգների կազմի մէջ (38) :

Ըստ 1867 Դեկտեմբեր 9ի նոր կանոնադրութեան ,
Լինդրկովկասը բաժանուեց հինգ նահանգների՝ Քուբայի-
սիի , Թիֆլիսի , նրնեանի , Նչիվամետպոլի նե Պաքուի :
Թիֆլիսի նե Պաքուի նահանգների մէջ մտան վնցական
գաւառներ , մնացածների մէջ՝ հինգական (39) :

36.- "Հայ Ժողովրդի Կազմաւորման Պատմութեան
Վերաբերեալ Փաստերի Ժողովածու" , հ. I , Մոսկուա ,
1833 , էջ 278 (նուսերէն) :

37.- "Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն" , հ. V , Երեւան , 1974 ,
էջ 209 :

38.- 1849 թուականի "Կովկասեան Օրացոյց" , Թիֆլիս ,
1848 , էջ 37-40 (նուսերէն) :

39.- "Կովկասի Փոխարքայութեան Գլխաւոր Վարչութեան
Հաշուետուութիւն . . . " , Թիֆլիս , 1873 , էջ 49-50
(նուսերէն) :

Արեւելեան Հայաստանի տարածքի մի մասը մտաւ
Երեւանեան նահանգի , մի մասն ալ՝ Եւիպակնոպոլի եւ
Թիֆլիսի նահանգների մէջ : Երեւանի նահանգի մէջ մտաւ
նաեւ Նախիջեւանի գաւառը (40) : Լեռնային Ղարաբաղը
հիմնականում մտաւ Եւիպակնոպոլի նահանգի մէջ :

Նման վարչական-տարածքային բաժանումը , անշուշտ
փոփոխութիւններով , պահպանուեց մինչեւ 1917 :

Արցախ-Խաչէնի (Ղարաբաղի) ժողովրդագրական կապը նախ-յեղ-փոխ-կեն ժամանակ-շրջանում

Հին աղբիւրները հաւաստում են , որ Արտաշէս եւ Ջարնի
հայ թագաւորների օրօք (2րդ դար մ.թ.ա.) , յամէնայն դէպս
Ատրաբոնի ժամանակ (առաջին դար մ.թ.ա.) (41) Հայաստանի
բնակչութիւնը միալեզու էր , այսինքն՝ հայալեզու :
Բնականօրէն այդ վերաբերում է նաեւ Ար-
ցախ-Օրխիստենէին (տես 13-15 ծանօթագրութիւնները) :
Եօթերորդ դարում Արցախը ոչ միայն ժողո-
վրդագրականօրէն հայկական նահանգ էր , այլեւ ունէր
հայոց լեզուի արցախեան շրջանային բարբառը , ինչի մասին
վկայում էր Դիոնիսիոս Թրակիացու մեկնողներից մէկը՝
Ատենփան Աիւսենցին (42) : Յաջորդ վկայութիւնը
պատկանում է 13րդ դարի առաջին տասնամեակների մի
անանուն աշխարհագրագէտի , ըստ որի Խաչէնի (այսինքն
Արցախի) բնակչութիւնը "հայկական է" ("արմանի անտ")

40.- "Հայ ժողովրդի Պատմութիւն" , հ. V , Երեւան , 1981 ,
էջ 15-16 :

41.- Ատրաբոն , XI , XIV , 5 :

42.- Տես ն. Ատոնց . Դիոնիսիոս Թրակացին եւ Հայ
Մեկնիչները , Փեթրոկրատ , 1915 , էջ 187 :

(43) (հատուածին ներկայիս գոյութիւն ունեցող ռուսական թարգմանութեան մէջ անձնութիւն է թոյլ տրուած- "այնտեղ հայեր կան")(44), "իսկ վրացիները նրանց տիրա- կալին թագաւոր են կոչում" ("թագաւոր" հայերէնով "ար- քայ" է նշանակում): Նաչէնի ժողովրդագրական-քաղաքական իրադրութիւնում վրացիների իրաւենկութիւնը լուսա- րանում է "Թագակիրների Պատմութեան եւ Գովարանման" մէջ գտնուող տնդենկութիւններով (45) : 15րդ դարի սկզբին Ղարաբաղում գտնուող գերմանացի Հանս Շիլթպերկերը նշում է , որ մարզը գտնւում է Հայաստա- նում , իսկ "հայկական գիւղերը ստիպուած են հարկ վճարել հեթանոսներին" , այսինքն մահմետական նուաճողներին (46) (նոր թարգմանութեան մէջ Ղարաբաղին վերաբերող հատուածը հանուած է բնագրից) (47) : Ղարաբաղի ժո- ղովրդագրական-քաղաքական եւ յարանուանական

43.- Տես ՍՍՀՄ ԳԱԻ Արեւելագիտութեան հիմնարկի գրականութեան բաժին , ծեռագիր А-253 , էջ 202 ծ :

44.- Ն.Տ. Միկելուխօ-Մաքլալ . նշ. աշխ. , էջ 204-205 :

45.- "Քարթլիս Ցխովրէպա" , հ. II , էջ 60-68 , 77 (վրացերէն) :

46.- "Եոհան Շիլթպերկերի Ճանապարհորդութիւնը Եւրոպայում , Ասիայում եւ Աֆրիկէում 1394ից 1427 թթ." . գերմաներից թարգմանեց եւ նշումները կատարեց Ֆ.Ք. Պրոլենը , Օտեսա , 1866 , էջ 110 (ռուսերէն) :

47.- Եոհան Շիլթպերկեր . Ճանապարհորդութիւն Եւրոպայում , Ասիայում եւ Աֆրիկէում 1394ից 1427 թթ. . հին գերմաներէնից թարգմանեց Ֆ.Ք. Պրոլենը . հրատարակութիւնը , խմբագրութիւնը եւ նշումները Ալբրէյժանական ՍՍՀ ԳԱԻ ակադեմիկոս Ջ.Մ. Պրոլենիաթովի , Պաքու , 1984 , էջ 67 (ռուսերէն) :

իրադրութեանը քաջածանօթ Իլխանի (*) տիրակալները , ընդունենլով Աղուանքի հայերի հոգեւոր առաջնորդին (այսինքն Գանձասարի կաթողիկոսին) , հաշուի էին առնում Կիլիկիայի հայ թագաւորների յանձնարարականը , "որ Աղուանք վիլայէթի Գանձասարի հայերը նրան ընդունեն որպէս իրենց առաջնորդ եւ տէր ու իրենց կրօնի վերաբերեալ դուրս չգան նրա քարովների եւ խրատների սահմաններից" (48) :

Ղարաբաղի ժողովրդագրական կազմը յաջորդ դարերում էական փոփոխութիւններ չկրեց : Հայ բնակչութեան խտութեան մասին վկայում է Ղարաբաղի կաթողիկոսների եւ մենիքների 1725 թուի ուղերձը Եփեսոսինա Ա.ին ըստ որի Ղարաբաղի մահալներից (շրջաններից) իւրաքանչիւրում հաշւում է 30 , 40 , 50 գիւղ , իւրաքանչիւրում՝ 600 , 500 , 400 , 200 , 100 , 50 ծուխ (49) : Դա հաստատում է նաեւ թրքական պաշտօնական աղբիւրներով , որտեղ ասւում է , որ Ղարաբաղի լեռնային գիւղերի բնակչութիւնը "հայկական ցեղերից է" (50) : 1769

* Իլխան .- Մոնկոլ Հոււաղու խանի հիմնած հարստութիւնը Իրանի եւ Միջին Արեւելքի մէջ :

48.- "Մատենադարանի Պարսկական Փաստաթղթերը . I . հրամանագրեր . առաջին հրատ. (XV-XVI դդ.)" . կազմեց Ա.Տ. Փափազեան , Երեւան , 1956 , փաստաթուղթ 3 , էջ 248-249 (ռուսերէն) :

49.- "Հայ-ռուսական Յարաբերութիւնները 18րդ Դարի Առաջին Նրբորդին" . փաստաթղթերի ժողովածու Ա. Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ , հ. II , 2րդ բաժին , Երեւան , 1967 , փաստաթուղթ 315 , էջ 249 (ռուսերէն) :

50.- "Արեւմտեան Հայաստանի Օսմանեան Օրէնքները (15-17 դդ. կանոնների հաւաքածու)" , Երեւան , 1964 , էջ 120 :

թուագրուած Իրաքլի Բ.ի(*) գրութեան մէջ ասուած է .-
 "Խամսը (այսինքն Ղարաբաղը . նկատի ունի "հինգ
 մելիքներին") կազմում է տէրութիւն , նւ նրա մէջ կայ
 նոթ զօրավարչութիւն , **մարդը ժողովուրդը հայ է ,**
 այնտեղ է գտնւում հայոց պատրիարքը" (51) : Մի քանի տարի
 անց (1783 թ.) Գ.Ա. Փոթնոմքինը նքատնրինա Բ.ին
 ուղղուած իր զննույագրում հաղորդում է .- "Ձեր
 կայսերական մեծութեան կարգադրութիւնը դնունս
 շունենալով , նս զօրավար Փոթնոմքինին հրահանգ տունցի
 Իպրահիմ-խան Շուշնցիի մասին , որը վերջինիս
 հպատակութեան է ենթարկւում : Այստեղ պէտք է քնն-
 նարկնլ , որ նրա մարզը , որը **կազմում է հայկական**
ժողովուրդներին , տալ ազգային կառավարման(**) ,
 նւ դրա միջոցով Ասիայում վերաստնդծնլ քրիստոնէական
 պնտութիւն , որը համապատասխանում է իմ միջոցով հայ
 մելիքներին տրուած Ձեր խոստումներին" (52) :

1797ի Փաւնլ Ա.ի հրամանագրին մէջ նշուած է մարզի
 հայ բնակչութեան քանակը՝ 11 հազար ընտանիք (53) :

Նւ , վերջապէս , ասածի նիւթական հաստատումն է
 հանդիսանում այդ տարածքի վրայ աւելի քան 1000 հայերէն

* Իրաքլի Բ .- Վրաստանի վերջին թագաւորներէն (18րդ
 դարի վերջ) :

51.- "Վրաստանին վերաբերեալ 18րդ դարի շնորհագրեր ու
 պատմական այլ փաստաթղթեր" , հ. 1 , 1768ից մինչեւ 1774
 թթ. , Ա.Ա. Ցաքարելիի խմբագրութեամբ , Ար.
 Փնթերսպուրկ , 1891 , փաստաթուղթ 198 , էջ 434
 (ուսներէն) :

** Փոթնոմքին նկատի ունի Ռուսական կայսրութիւնը :

52.- Պետական Կնդրոնական Ռազմա-պատմական Արխիւ ,
 §. 52 , ց. 2 , տ. 32 , թ. 1 :

53.- "Ռուսական Կայսրութեան Կանոնների Լրիւ
 ժողովածու" , հ. 24 , էջ 761 , թիւ 18189 (ուսներէն) :

արձանագրութիւնների եւ քրիստոնէական հարիւրաւոր պաշտամունքային շինութիւնների առկայութիւնը : Մար-
զում չկայ մահմեդական պաշտամունքային միջնադարեան
ոչ մի շինութիւն , մի արձանագրութիւն ոչ-հայերէն
լեզուով : Միայն 18րդ դարի նրկորդ կէսից Փանահ-խանի
եւ Իպրահիմ-խանի օրօք Շուշիում մահմեդա-
կան-քոչուորների մի փոքր քանակ բնակուեց (54) :

Պատահական չէ , որ նոյնիսկ բարձր ծննդաբերութեան
պայմաններում մահմեդականները մեր դարաշրջանի սկզբին
կազմում էին նրկրամասի բնակչութեան 5 տոկոսից ոչ
աւելին : Ղարաբաղը 19րդ դարի 30ական թուականներին
Իրանից հայերով բնակեցուելու վարկածը իրական հիմք
չունի : Մինչեւ Իրանից վերաբնակեցումը , բնիկ դա-
րաբաղցի հայերի քանակի մասին կարելի է դատել ըստ
1823ի հետախուզական նկարագրման , համաձայն որի

54.- 9-13րդ դարերում Մերձաւոր Ասիայում եւ
Արեւելեան Անգրկովկասում սկսեցին թրքալեզու
ցեղախմբերը նրեալ : Յետագայում Արեւելեան
Անգրկովկասում եւ Իրանի հիւսիս-արեւմտեան
շրջաններում կատարուեց կազմաւորումը նոր
ազգագրական խմբի , ժողովրդի , որը յետագայում (20րդ
դարի սկզբից) կոչուեց աւրալէյճանցի : Տես աւագեմիկոս
Վ.Վ. Պարթուտ . նրկեր , հ. II , 1ին մաս , Մոսկուա , 1963 ,
էջ 703 (ռուսերէն) : - Վ. Նուտատով . ժամանակակից
Աւրալէյճան .- "Նովի Վոսթոք" , թիւ 3 , Մոսկուա , 1923 ,
էջ 167 , եւայլն (ռուսերէն) : - Ա.Ք. Ալեքսանդրով .
Հետազոտութիւններ Աւրալէյճանի Հնագիտութեան եւ
Ազգագրութեան Շուրջ . Պաթու , 1960 , էջ 71-77
(ռուսերէն) : - Գ.Ն. Սարգսեան , Պ.Ս. Մուրատեան .
"Պոլնիաթովականութեան" վերջը չի նրեւում .- ՀՍՍՀ
ԳԱԻ "Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների" , 1988 ,
թիւ 5 , էջ 43-44 :

այնտեղ հաշվում էր 5107 հայ ծուխ (55) : Վերա-
բնակեցուածներին Ղարաբաղում բնակեցուեց 700 ընտա-
նիք, որոնցից 300ը վերադարձան, իսկ մնացածների ՎԳԱԼԻ
մասը մահացաւ ժանտախտի ժամանակ (56) :

1914ին, հայ նկեղնեցու Ղարաբաղի թեմը 222 գործող
նկեղնեցի, 188 հոգնւորական, 206.768 ծխական անձ, 224
հայկական գիւղ ունէր (57) :

Եթէ հաշուի առնենք պարսիկների եւ թուրքների կողմից
բազմաթիւ յարձակումներն ու հայերի բնաջնջումը,
պարսկական աղբիւրի յիշատակած խաչէնի բնակչութեան
"մեծ կոտորածը" Աթապէկ Իււպէկի օրօք, Ղարաբաղի
հայերի վերաբնակեցումը Լոռի, Շամշատին եւ Կախէթ
(Թեւալի) Թէյմուրազ Բ.ի եւ Իրաքլի Բ.ի օրօք, 1905-1906
թուականների կոտորածը Շուշիում եւ մերձակայ գիւ-
ղերում, ապա պարզ կը դառնայ, թէ ինչ արհաւիրքներ է
կրել այդ նրկրամասը եւ որքանով անսասան է Ղարաբաղի
հայերի նուիրուածութիւնը հայրենի հողին :

55.- "Ղարաբաղի նահանգի նկարագրութիւն, կազմուած
1823 թուին պետական իսկական խորհրդատու Մոկիլեւի
եւ գեղապետ Երմուլով 2րդի կողմից", Թիֆլիս, 1866
(առանց էջահաշուի) (ռուսերէն) :

56.- Մ.Գ. Դարբինեան. Պարսկահայոց Գաղթը ու նրանց
Բնակավայրերը (1828-1829 թթ.), - ՀԱՍԶ ԳԱԻ
"Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների", 1973, թիւ 8,
էջ 12-22 : - Ռ. Մելիք-Սարգսեան. Պարսկաստանից Հայոց
Գաղթը Դէպի Արեւելեան Հայաստան 1828-1829 թթ.նե-
րին, - "Բանբեր Երեւանի Համալսարանի", 1979, թիւ 2,
էջ 42-45 (ռուսերէն) : - Ռուսական ցարիւմի
"գաղութային" քաղաքականութիւնը Աւրպէյճանում 19րդ
դարի 20-60ական թթ.ներին, մաս 1, Մոսկուա-
Լենինկրատ, 1936, էջ 201, 204 (ռուսերէն) :

57.- "Արարատ" ամսագիր, 1914, էջ 637 :

4,4 հազար քառ. քմ. ունեցող մարզի տարածքում կայ պատմության և ճարտարապետության աւելի քան 1600 յուշարձան՝ ամրույներ , վանքեր , եկեղեցիներ և մատուռներ , կամուրջներ և քարաւանսարայներ , քնակավայրեր և պալատներ (ամարաթներ) , հին գերեզմանույներ , յուշահամալիրներ , խաչքարեր և այլն (58) : Յուշարձանների հիմնական մասը ներկրամասի բնակիչների շատ սերունդների ստեղծած քրիստոնէական պաշտամունքային շինութիւններն են : Ըստ ժամանակագրության , նրանք ներկայացնում են միջնադարեան պատմության բոլոր փուլերը , ընդգրկելով 4րդ դարում քրիստոնէության ընդունումից մինչև 19րդ դարն ընկած ժամանակահատուածը : Յուշարձանների հիմնական մասի ժողովրդագրական-մշակութային պատկանելիութիւնը որոշւում է ոչ միայն ներկրամասի ժողովրդագրական կազմով հնում և հիմա , այլև գրաւոր սկզբնաղբիւրների հաղորդումներով , տեղում գրուած կամ արտագրուած ձեռագրերի յիշատակարաններով , հարիւրաւոր արձանագրութիւններով : Միայն Գանձասարի վանքի պատերի վրայ պահպանուել է 182

58.- Դրանց նկարագրութիւնը տես .- Շ.Մ. Մկրտչեան . ԼՆՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ Պատմա-ճարտարապետական Յուշարձանները , Երեւան , 1980 : - Ն. Տատեան . Արցախի (Ղարաքաղի) Թեմի Վանքերի Համառօտ Նկարագրութիւն , - "Արարատ" , 1896 , էջ 43-45 , 233-234 : - Մ. Պլուզեան . Արցախի ներկրամասի Ջրաբերդի Մարզը , - "Արարատ" , 1871 , էջ 432-435 : - Վ. Յարութիւնեան . Խնդաթիւրուած . . . Պատմութիւն .- "Սովետական Հայաստան" օրաթերթ , 31 Մայիս 1988 :

արձանագրութիւնն զուտ հայերէն լեզուով (59) : Քրիստոնէական պաշտամունքային ճարտարապետութեան յուշարձանները , առանձնապէս Գանձասարը , Լիմարասը , Դադիվանքը , Յակոբավանքը , Գտշավանքը , այնպիսի եկեղեցիները , ինչպէս Ղազանշէնցոյ , Վաշագանի , Օխտատոնի եւայլն , ներկայացնում են հայկական ճարտարապետութեան առանձին արցախեան դպրոցը եւ համամիութենական նշանակութեան յուշարձաններ են հանդիսանում : Ճատ վարմանալի է , որ 1600 յուշարձաններից պետութեան կողմից պահպանուողի պաշտօնական կարգ ունեն միայն 64ը . մնացածները , որոնց թւում եւ Լիմարաս վանքը (4րդ դար) բարձիթողի են տրուած , ինչից , ի դէպ , օգտւում են որոշ հնագէտներ , գանձ որոնողներ , մահմեդական հնութեան նախանձախնդիրներ , անարգելօրէն աւերելով դրանք , նրբամիտ "հետազօտելով" պայթուցիչ նիւթերով : Ջրօսաքարտէզներում եւ ուղեցոյցներում հիմնականում նշւում են 18րդ դարի վերջի եւ 19րդ դարի յուշարձանները , այսինքն այն ժամանակաշրջանի , նրբ նրկրամասում առաջին անգամ նրնւում են մզկիթներ եւ խաների պալատներ (Շուշի) :

Հայկական բազմադարեան յուշարձանների քարուշուրթիւնը , դրանց բանիմաց վերականգնումը շնն հետաքրքրում հանրապետութեան(*) կուսակցական եւ պետական մարմիններին : Այս պատճառով վերջին տասնամեակներում կործանուած են տասնեակ հին բնակավայրեր , գերնվմանոցներ , յուշահամալիրներ , խաչքարեր ,

59.- Վիմագիր յուշարձանների փաստագրական հրատարակութիւն . տես "Հայկական Վիմագրութեան Ժողովածու" , հրատ. 5րդ , Արցախ . կազմեց Ա.Գ. Պարխուտարեան , Երեւան , 1982 :

* Հնդիւնակները նկատի ունին Ավրպէյձանի հանրապետութիւնը :

արձանագրութիւններ նւայլն (60) : Յաճախ դրանք դառնում են աւրաբնական գիւղերում առանձնատների , աւուներների , խանութների համար քարերի արդիւնահանման վայրեր : Ղապանշենցոյ եկեղեցու հարթաքանդակները թիրախ են ծառայում նշանագրութիւն սիրողների համար : Աւերուած է Ագուլենցոյ նուանակաթողիկէ եկեղեցին , Մեղրենցոյ եկեղեցին կիսաքանդուած է եւ վերածուած ամառնային շարժանկարի սրահի , իսկ "Կանաչ ժամ" եկեղեցին ներարկուել է կոպիտ վերակառուցման եւ վերածուել հանքային ջրեր խմելու սրահի նւայլն :

Թէ ինչի է բերում նման միտումը աւելի պարզօրէն ներուում է Նախիջնւանի ԻԱԱՀի , - ուր արդէն գործնականում հայ բնակչութիւն չկայ , - հայկական պատմական յուշարձանների ճակատագրի օրինակից : 1930ից մինչեւ 1978 Նախիջնւանի ԻԱԱՀի տարածքում կործանուեց 30 յուշարձան , որոնց թւում՝ 19 եկեղեցի , 3 տաճար , եկեղեցու 2 գաւիթ , վանգալատուն , նրնք հին գերեզմանոց , նւայլն :

60.- 1970ական թուականներին Զիւլուի շրջկեդրոնի մօտ յայտնաբերուեց կրօնական սքանչելի ու հազուագիւտ մի կառոյց (հայկական եկեղեցի) , որը յետագային "անհետացաւ" , ինչպէս անհետացաւ նրանում յայտնաբերուած եկեղեցական սպասքը . (տես Դոպէրթ Աթայեան . Թաղեցի . . . եկեղեցի , "Ամփնտական Հայաստան" օրաթերթ , 14 Յունիս 1988) :

ԳԼՈՒԽ 2

ԼՆՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԸ 1918 - 1923 ԲՈՒԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1918-1920 թուականներին, նրբ հակասովնտական ուժերը Անդրկովկասը բաժանեցին Սովնտական Դուսաստանից, մուսավաթական կառավարութիւնը(*) բազմիցս փորձեց Լնոնային Ղարաքաղը, Նախիջնեանը եւ Զանգեզուրը գրաւել: Ասկայն այդ շրջանների աշխատաւոր հայ գիւղացիութիւնը զէնքը ձեռքին իր իրաւունքն ու հողը պաշտպանում էր այդ ոտնձգութիւններից: Դեռեւս 1919 Յունիս 3ին 11րդ Կարմիր Բանակի Դաշմիտորհրդի անդամ Ա. Մ. Կիրովը, ընդգծելով մուսավաթականների պահանջների անկարելիութիւնը, Վ.Ի. Լենինին հաղորդում էր, որ հայկական "Ղարաքաղ եւ Զանգեզուր մարզերը չեն ընդունում աւրպէյճանական կառավարութիւնը" (1): 1918-1920 թուականներին Լնոնային Ղարաքաղում իշխանութիւնը գտնւում էր հայոց Ազգային Խորհրդի ձեռքում (2):

Աւրպէյճանում սովնտական իշխանութեան յաղթանակից յետոյ (1920 Ապրիլ 28) Ն. Նարիմանովը դաշնակցական

* Մուսավաթ .- 1918-1920 թուականներուն Աւրպէյճանի մէջ իշխող ծայրայնղ ազգայնամոլ կուսակցութիւն:

1.- Ա.Մ. Կիրով . Յօդուածներ, Ճառեր, Փաստաթղթեր, հ. 1, Մոսկուա, 1936, էջ 144 (ռուսերէն):

2.- ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆոնտ 100, ցուցակ 1, տ. 243, թ. 50-57.

- ՄԼՀԻ հայկական բաժանմունքի արխիւ, ֆ. 1022, ց. 4, տ. 50, թ. 1-11:

Հայաստանի հպօրացումը թույլ չտալու նաև Ազրպեյձանում սովետական իշխանութիւնն իբր շփարկարենկնլու պատճառով, պահաջում էր Լեննային Ղարաբաղը, նախիջնանը նաև Ջանգնպուրը միացնել Ազրպեյձանին: Ազրպեյձանի նաև Անդրկովկասի որոշ գործիչներ պաշտպանում էին նրա տնտեսկէտը: Ն. Նարիմանովին սատարում էր նաև Աթալինը: Գ. Օրձոնիկիձէին իր անունից հեռագրում էր, վերջինիս յանդիմաննլով խուսանաւման մէջ նա գրում .- "Իմ կարծիքն այսնպիսին է, որ պէտք է որոշակիօրէն պաշտպանել կողմերից մէկը, տունալ դէպքում՝ Ազրպեյձանը, Թուրքիայի հետ միասին" (3): Առանձին հայ պոլշենիկներ գտնում էին, որ այդ քայլին կարելի է դիմել միայն որպէս ժամանակակաւոր միջոց, այն պայմանով, որ Հայաստանում սովետական իշխանութեան յաղթանակից յետոյ այդ հողերը պէտք է վերջինիս վերադարձուն:

Պնդնլով Լեննային Ղարաբաղի նաև Ջանգնպուրի միացումը Ազրպեյձանին, Ն. Նարիմանովը ասում էր. "Աշխարհում ոչ ոք ի վիճակի չէ խանգարել մեզ ազդնլու նշուած մարզերի բնակչութեան վրայ, որպէսզի նրանք արտայայտուն Ազրպեյձանին միանալու օգտին" (4): Գլխաւոր "շարժառիթի" իբր այդ մարզերը մուսավաթական կառավարութեան օրօք պատկաննլ նաև Ազրպեյձանին" նա իբր "այդ մարզերի վիջումը Հայաստանին ներկայումս սովետական իշխանութեան վարկարենկում կը լինի ոչ միայն Ազրպեյձանում, այլ նաև Պարսկաստանում նաև Թուրքիայում" (5) հետ միասին, Ազրպեյձանի ղեկավարութիւնը սկսնց գործնլ աւնլի ձկուն, նպատակին հասննլու համար դիմնլով այլ միջոցների ալ: Այդ միջոցների մասին բա-

3.- ՍՍՀՄ ՀՅՊԿԱ, ֆ. 130, ց. 4, տ. 496, թ. 496, թ. 142:

4.- ՄԼՀ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, տ. 5, թ. 80:

5.- Ս.Մ. Կիրով, Նշ. աշխ., էջ 231:

Կայսրութիւն գրում էր Ղարաբաղի նահանգի Յնդկումի(*)
 նախագահ Լիսատ Քարայնը իր նամակ-խրատներում Գն-
 րուսիի (Գորիսի) գաւառի Յնդկումին 1920 Յուլիս 19ին :
 Նա գրում էր . "Շատ սխալ էր ծնր հին քաղաքականութիւ-
 նը , այսինքն Ղարաբաղի նւ Ջանգնպուրի գրաւումը
 վարքերով : Մենք իմացանք , որ մեր վարքերը ջախջախուած
 նւ նահանջած են , իսկ այսօր մեր փողերը վարքի
 փոխարէն հրաշքներ են գործում : Կրկին նւ կրկին
 կրկնում են իմ խորհուրդը՝ շխնայել ոչ մի գումար ,
 աւելցրէք ռաւազներ , աւելցրէք զարգանքներ նւ
 մէն ինչ որ նրանք ուզում են : Կառավարութիւնը
 որոշել է Ղարաբաղն ու Ջանգնպուրը Լիւրպէյճանի հետ
 միաւորելու համար 200 միլիոն ռուպլի քաց թողնել "
 (6) : Մէկ օր անց , Յուլիս 21ին , Լիսատ Քարայնը նոյն
 նախագահին տալիս էր նոյն ոգով աւելի խիստ ցուցումներ :
 Նա գրում էր . "Մինչեւ հիմա դեռ Ջանգնպուրի գիւղերի
 90 տոկոսը վիճաբանուած չէ : Դա տխուր է : Բայց աւելի
 տխուր է այն , որ մինչեւ հիմա գլխատուած չէ Ջանգնպուրի
 հայութիւնը : Նրա մտաւորականութիւնը նւ վիճակուած
 պարագլուխները մինչեւ հիմա մնում են գիւղերում . . . :
 Աշխատէք , որ բոլոր նրանցի նւ պէտքական հայերը
 ծնրբակալուեն . . . : Բողէք մարդասիրութիւնը :
 Դրանով հնարուոր չէ ստեղծել զնութիւն ,
 նուաճել նրկրներ . . . : Ջինուորներով հարուստ
 հռչակուոր վայրերում հայերին թուլացնելու
 նպատակով , սպանէք մի ռուս վիճակուորի նւ
 դրանում մեղադրէք հայերին : Գիւցէք , թէ
 նրանց հեն ինչ կ'անեն ռուսները : Ջանգնպուրում

* Յնդկում .- Յնդափոխական Կումիտէ . իշխանութեան
 բարձրագոյն մարմիններ խորհրդային իշխանութեան
 հաստատման առաջին շրջանին :

6.- ՄԼՀ ԿԿԱ , §. 64 , ց. 1 , տ. 10 , թ. 9-10 :

մի թողէ՞ք ո՛չ կարգին մարդ , ո՛չ ալ հարստութիւն ,
որպէսզի «յո՞ւ անիծեալ ցնդը (հայերը) այլեւս
չկարողանան ոտքի կանգնել» (7) : Ահա ինչպիսի հրնշաւոր
միջոցներով էին ուզում Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը
միացնել Ապրաքէյճանին :

ԴԿ(բ)Կ(ա) Կենտկոմը շէր բաժանում նրանց կարծիքը ,
ովքեր պնդում էին նշուած մարպերի միաւորումը
Ապրաքէյճանին : 1920 Յունիս 24ին Վ.Ի. Լենինը գրում էր
Գ. Չիչերինին(**) . «Չի՞ կարելի արդեօք խաղաղօրէն
հաշտուել ն. Նարիմանովի հետ » : Գ. Չիչերինը , պա-
տասխանելով առաջնորդին , հաւաստում էր . «Ղարաբաղը
հայկական վաղեմի տնդանք է» (8) :

Ատնդծուած պայմաններում ԴԿ(բ)Կ Կենտկոմը
անհրաժեշտ գտաւ որպէս ժամանակաւոր միջոց նշուած
մարպերում ստնդծնլ տնդական խորհուրդներ , այնտնդ
բերնլով սովնտական զօրքեր : Հննց նլննլով Կենտկոմի
քաղաքականութիւնից Գ. Չիչերինը 1920 Յունիս 19ի Գ.
Օրձոնիկիծէի անուսնով հնռագրում գրում էր . «Ղարաբա-
ղը , Զանգեզուրը , Ճուշին , Նախիջնւանը , ճուլքան պէտք
չէ միանան ոչ Հայաստանին , ոչ ալ Ապրաքէյճանին , այլ
պէտք է գտնուեն ռուսական պալթողական զօրքերի ներքոյ ,
տնդական խորհուրդների ստնդծման հնտ միասին , քանի որ
այլ որոշումը կը ձախողէր խաղաղութնան մեր քաղա-
քականութիւնը» (9) : Նոյն օրը Գ. Չիչերինը Վ.Ի. Լենինին

7.- Նոյն :

* ԴԿ(բ)Կ .- Դոլսաստանի Կոմուսիստական (քուշնէիկ-
նան) Կոլսակցութիւն . Աովնտական Միութնան Համայ-
նավար Կոլսակցութնան նախկին անուսներէն մէկը :

** Գ. Չիչերին .- Խորհրդային Դոլսաստանի արտաքին
գործոց առաջին ժողովրդային Կոմիսարը (նախարարը) :

8.- Նոյն , §. 2 , տ. 1451 , թ. 2 :

9.- Նոյն , §. 64 , ց. 2 , տ. 5 , թ. 19 :

գրնց իր քննադատական դիտողութիւնները հայկական հողերի նկատմամբ. Ն. Նարիմանովի յաւակնութիւնները նա որակնց որպէս "մահմետական միտումների հովանաւորութիւն" , միաժամանակ նշելով , որ "մահմետական միտումների թողտուգեան Նարիմանովեան քաղաքականութիւնը . . . յանգնցնում է դաշնականների ուժեղացմանը , արիւնալի բախումների , ձգնաժամների սրմանը" (10) :

Որոշ ժամանակ անց , 1920 Յունիս 9ին Գ. Չիչերինը նոյն հարցով հեռագրնց Գ. Օրձոնիկիճէին . "Մենք բազմիցս յայտարարում էին , որ Ղարաբաղի նւ Ջանգնպուրի մնալը մեր վաւթողական ժամանակաւոր իշխանութեան ներքոյ Աւրպէյճանին դրանք փոխանցելու փոխարէն , կը վիճենք սովետական իշխանութիւնը Պաքւում : Պարզ նւ հաստատ հաղորդէք , թէ գործն ինչումն է : **Նքէ խօսքը մահմեական-պագայականների բռնակառնողական ձգումների թողտուգեան մասին է , ազդեցութեանութիւն է :** Այդ ոգով մենք միայն կ'աջակցենք պագայական բնավորների վարգապմանը . . . կը կարողանանք հաւասարունլ մուսավաթիստներին , դրանով իսկ կ'օգնենք նրանց : Իսկ նքէ գործը սովետական իշխանութեան ոչորտների ընդլայնման մէջ է , ապա դրան կարնլի է հասնել նանւ ռուսաստանեան վաւթման ժամանակ : **Նքէ յստեղ թաքնուծ է մահմեական կողմնորոշման ձգումը , ազդեց , ինչպէս նանւ հակառակդիրը ղէք է մերժել**" (11) :

1920 Յունիս 26ին ուղիղ գծով Գ. Օրձոնիկիճէի հետ խօսելով , Գ. Չիչերինը յստակօրէն բացատրնց , որ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղաքականութիւնը հետեւեալն է . "Պնդնց , - ասում էր նա , - որ Հայաստանի նւ Աւրպէյճանի միջնւ վիճելի տարածքների պատկանելիութեան հարցնրը յն-

10.- Նոյն , ք. 2 , տ. 1451 , թ. 2 :

11.- Նոյն , ք. 64 , ց. 2 , տ. 5 , թ. 52 :

տաճգունն մինչեւ բարսնպատ քաղաքական իրադրութեան ստեղծումը : Յուսանք , որ կը կարողանաք Պաքուի ընկերներին նտ պահել խախտումներից այն քաղաքականութեան , որ վարում է Կենտկոմը" (12) :

Քննադատելով Ն. Նարիմանովի նկրտումները վուտ հայկական հողերի նկատմամբ , Գ. Չիչերինը Վ.Ի. Լենինին ուղղուած նամակում 1920 Յունիս 29ին գրում էր . "Մեզ հարկաւոր եղաւ շատ ջանք թափել եւ գրեթէ ամենօրեայ միջամտութիւններ կատարել , որպէսզի մեր ընկերներին նտ պահենք յարձակողական գործողութիւններից : Լիդրախման վերջին փուլը **Լիւրդէյձանի յուկնութիւններն են մշտապէս Հայաստանի պակասող եւ փասօրէն Հայկական հանրապետութեան ձեռքում գտնուող վիթխարի շրջանների նկատմամբ** : Լիւրդէյձանական կառավարութիւնը պահանջ ներկայացրեց Ղարաբաղի , Զանգեզուրի եւ Շարուր-Տարաւակնապի գաւառի , ինչպէս նաեւ Նախիջեւանի , Օրտուպատի եւ Ճուլֆայի վրայ" (13) :

Շուտով հետեւեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղպիւռոյի որոշումը : 1920 Յուլիս 7ին Վ.Ի. Լենինի նախագահութեամբ նա որոշում հրահանգ ընդունեց Կովկասում անցկացուող քաղաքականութեան մասին : Լիյն , մասնաւորապէս Ցրդ կէտում , Կովկասում աշխատող կոմունիստներին պարտաւորեցւում էր՝ ռուսական Վօրքերի կողմից ժամանակաւորապէս գրաւուած վիճելի տարածքների բնակչութեանը բացատրել , որ այդ տարածքները Վօրքերի կողմից ժամանակաւորապէս են գրաւուած , նպատակ ունենալով թոյլ շտալ ապագամիջեան կոտորած , որ այդ տարածքների պատկանելիութեան հարցը կը լուծուի խառը յանձնաժողովի կողմից , որը կը ղեկավարի Ռուսաստանի ներկայացուցիչը , "ընդ որում խառը յանձնաժողովը կը

12.- ՍՍՀՄ ՀՅԴԿԱ , ֆ. 130 , ց. 4 , տ. 496 , թ. 115 :

13.- ՄԼՀ ԿԿԱ (մեայեալ մասը չէ նշուած) :

ղեկավարութի բնակչութեան ժողովրդագրական կազմով եւ նրա կամքով" (14) : Հրահանգի հիմքում ընկած էր ազգերի ինքնորոշման շենիսեան սկզբունքը, որը տուեալ իրադրութեան մէջ կարելի էր կենսագործել միայն սովետական Ռուսաստանի զօրքերի ներկայութեամբ. հենց այդ ներկայութիւնը կարող էր ապահովել բնակչութեան կամքի ազատ արտայայտումը, խուսափել բռնի պարտադրումներից, ինչը կարող էր տեղի ունենալ, եթէ այդ տարածքները մտնէին ազրպէյճանական զօրքերը, ինչի դէմ Յունիս 26ին հանդէս եկաւ Գ. Չիչերինը՝ համապատասխան ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի դիրքորոշման:

Այն հանգամանքը, որ Ազրպէյճանում սովետական իշխանութեան, իսկ Հայաստանում՝ պուրժուական իշխանութեան առկայութեան պայմաններում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը այդ մարզերի վարչատարածքային բաժանման հարցի լուծումը յետաձգում էր մինչեւ բարենպաստ իրադրութեան վրայ հասնելը՝ այսինքն մինչեւ սովետական իշխանութեան յաղթանակը Հայաստանում, հաշուի առնելով նաեւ այդ շրջանները բնակեցնող հայերի կամքի արտայայտումը, վկայում է, որ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը ղեկավարւում էր այն անվիճելի ճշմարտութեամբ, որ "վիճելի" հողերը նրանց բնիկ հայկական բնակչութեամբ հանդիսանում են Հայաստանի վաղնջական մասը:

Պատահական չէ, որ Հայաստանում սովետական իշխանութեան հաստատման յաջորդ օրը դրանք Հայաստանի անքակտելի մաս յայտարարուեցին: Հայաստանում սովետական իշխանութեան յաղթանակից յետոյ (1920 Նոյեմբեր 29ին) Ազրպէյճանի Յեղկոմը 1920 Դեկտեմբեր 1ին յատուկ յայտարարութեան մէջ նշեց, որ հրաժարւում է վիճելի տարածքներից յօգուտ Հայաստանի. "Ազրպէյճանի բանուորագիւղացիական կառավարութիւնը Հայաստանի

ապստամբած գիւղացիութիւնից լուր ստանալով այնտեղ
Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան հռչակելու
մասին, ողջունում է նղբայրական ժողովրդի յաղթանակը :
Այսօրուանից Հայաստանի եւ Աւրպէյձանի նախկին սահ-
մանները յայտարարում են վերացուած : Լեռնային Ղարա-
բաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջեւանը ձանաչւում են Հայկա-
կան Սոցիալիստական Հանրապետութեան անքակտելի մասը :

Կենցեց Սովետական Հայաստանի եւ Աւրպէյձանի
բանուորների եւ գիւղացիների նղբայրութիւնը :

Աւրպէյձանի Յեղկոմի նախագահ՝ Ն. Նարիմանով
Արտաքին գործերի ժողովրդական Կոմիսար՝
Հուսէյնով

30 Նոյեմբեր 1920 թ." (15)

Ողջունելով Աւրպէյձանի Յեղկոմի յայտարարութիւնը,
Ի. Աթալինը "Կենցեց Սովետական Հայաստանը" յօդուածում
գրում էր . "Սովետական Աւրպէյձանը Դեկտեմբեր 1ին
կամաւոր կերպով հրաժարուեց վիճելի նահանգներից եւ
յայտարարեց "Զանգեզուրի, Նախիջեւանի եւ Լեռնային
Ղարաբաղի փոխանցումը Սովետական Հայաստանին" (16) :
"Փրաւտա"ի նոյն համարում հրատարակուած էր հաղորդագիր
Պաքուից, թուագրուած 1920 Դեկտեմբեր 2, Գ.
Օրձոնիկիձէի ստորագրութեամբ . "Ընկերներ Լենինին եւ
Աթալինին հաղորդեցէք հետեւեալը . "Հենց նոր երեւանից
հաղորդում է ստացուել, որ երեւանում հռչակուած է
սովետական իշխանութիւն . . . : Աւրպէյձանը երէկ արդէն
յայտարարեց յօգուտ Հայաստանի Նախիջեւանի, Զանգեզուրի
եւ Լեռնային Ղարաբաղի փոխանցման մասին " (17) :

15.- "Կոմունիստ" օրաթերթ, Երեւան, թիւ 2, 7 Դեկ-
տեմբեր 1920 (ռուսերէն) :

16.- "Փրաւտա", թիւ 273, 4 Դեկտեմբեր 1920 (ռուսերէն) :

17.- Գ.Գ. Օրձոնիկիձէ . Յօդուածներ եւ ձառեր, հ. 1,
Մոսկուա, 1956, էջ 142 (ռուսերէն) :

Հարցի նման լուծումը ողջունեցին Վ.Ի. Լենինը, Գ.Կ. Օրձոնիկիձեն, Ա.Մ. Կիրովը և մեր կուսակցության ու պետության միևս գործիչները: 1920 Դեկտեմբեր 12ին Քրեմլում ընդունելով Առվնտական Հայաստանի պատուիրակներ Ա. Տէր Գաբրիէլեանին և Լ. Մուսվեանին, Վ.Ի. Լենինը հետաքրքրուեց, թէ ինչպէ՞ս են լուծուած Լիւրպէյճանի հետ վիճելի տարածքային հարցերը: Ա. Տէր Գաբրիէլեան պատասխանեց, որ այդ հարցերը գտնւ են իրենց ձիշդ լուծումը (18):

Ջանգնւորը, Նախիջեւանը և Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին փոխանցելու մասին Լիւրպէյճանի Յեղկոմի որոշումը արժանացաւ ականաւոր լենինեաններից մէկի՝ Գ.Կ. Օրձոնիկիձէի ջերմ հաւանութեանը: Հայաստանում սովնտական իշխանութեան հաստատման կապակցութեամբ Պաքուի Առվնտի 1920 Դեկտեմբեր 1ի հանդիսաւոր նիստում արտասանած ճառում նա ասում էր. «Ընկերներ, Առվնտական Լիւրպէյճանը հանդէս գալով ի դէմս ընկ. Նարիմանովի, ապացուցեց ամբողջ աշխարհին և առաջին հերթին Հայաստանի բանուորներին և գիւղացիներին, որ միայն սովնտական իշխանութիւնը կարող է լուծել ազգամիջեան թշնամանքի հետ կապուած բոլոր անիձեալ հարցերը, որոնք կային այստեղ և որոնք շատ են ամբողջ աշխարհում: Շատ բնորոշ է ընկ. Նարիմանովի նշոյթը: Նա մեզ կարգաց իր յայտարարութիւնը: Ջանգնւոր, Նախիջեւան և Ղարաբաղ . . . այս գաւառների մէջ է . . . պարփակուած, Լենդրկով կասում այսպէս կոչուած հայ-մահմնտական հարցի հանգոյցը, այն հարցի, որ սարսափների աղբիւր դարձաւ . . . : Եւ ահա այսօր Լիւրպէյճանական հանրապետութեան ղեկավարը դուրս է գալիս և ասում. «Լիւր սարսափելի հարցը այլ ևս գոյութիւն չունի» . . . : Լիւստեղ կարգացած այս որոշումը մեծագոյն կարեւորութեան որոշում է, որը մարդկութեան

18. Տես Լ. Մուսվեան. Յօդուածներ և ճառեր, Երեւան, 1986, էջ 222:

պատմութեան մէջ անօրինակ է" (19) :

Ազրպէյձանի Յնդկոմի յայտարարութիւնը ջնրմօրէն ուղջուննց Հայաստանի Յնդկոմի նախագահ Ա. Կասնանը : Ն. Նարիմանովին ուղղուած հեռագրում նա գրում էր . "Հայաստանի Աոյիալիստական Աովնտական Հանրապետութեան Ռազմա-Յնդափոխական Կոմիտէն նդբայրական հրձուանքով ընդուննց Ազրպէյձանական սովնտական կառավարութեան 1920 Նոյնմբեր 30ի որոշումը Զանգեզուրի , Նախիջեւանի եւ Լենոնային Ղարաբաղի մասին :

Այս որոշումը հարեւան նրկրների միջեւ նոր , պատմութեան մէջ շնդած փոխ յարաբերութիւնների կենսական օրինակ է , նրկիրներ , ուր իշխանութիւնը փաստօրէն իրականացւում է հենց իրենց՝ աշխատաւորների կողմից , նրբ ղեկավարւում են ոչ թէ իրենց հարեւանների արեան եւ արցունքի գնով ստրկացման ձգտմամբ ընդլայնել իրենց սահմանները , այլ սոցիալիստական շինարարութեան լուսաւոր գաղափարով : Աովնտական պետութիւնները հնշտութեամբ , ակնթարթօրէն լուծում են մինշեւ այդ դժուար եւ անլուծելի թուացող խնդիրները" (20) :

1921 Յունիս 3ին ՌԿ(բ)Կ Կովկասեան Պիւռոյի պլենումը Գ. Օրձոնիկիծէի , Կ. Մախարածէի , Ն. Ն. Ռիմանովի , Ալ. Միասնիկեանի եւ այլոց մասնակցութեամբ , իր որոշման մէջ (կէտ 5) Հայկական ԱԱՀ կառավարութեան յանձնարարնց , որ ան իր յայտարարութեան մէջ նշի Լենոնային Ղարաբաղի պատկանելիութիւնը Հայաստանին (21) :

Այդ որոշմանը համապատասխան , "խորհրդային Հայաստան" օրաթերթը (Երեւան , թիւ 106 , 1921 Յունիս 19) ամբողջ հայ ժողովրդին յայտարարնց Հայաստանի հետ Լենոնային Ղարաբաղի վերամիաւորման մասին ժող-

19.- Գ.Գ. Օրձոնիկիծէ . Նշ. աշխ. , էջ 140-141 :

20.- ՀՍՍՀ ՀՅՊԿԱ , ֆ. 40/113 , ց. 3 , տ. 2 , թ. 13 :

21.- ՄԼՀ ԿԿԱ , ֆ. 64 , ց. 2 , տ. 1 , թ. 77 :

կոմիտորիի(*) հետեւեալ հրամանագիրը . "Ազրպէյճանական
Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան Յնդկոմի
յայտարարութեան հիման վրայ եւ ըստ Հայաստանի եւ Ազր-
պէյճանի սոցիալիստական հանրապետութիւնների միջեւ
պայմանաւորուածութեան՝ հռչակուած է , որ յետայսու Լեն-
նային Ղարաբաղը հանդիսանում է Հայկական Սոցիալիս-
տական Սովետական Հանրապետութեան անքակտելի մասը :
Հայաստանի Ժողկոմիտորիի նախագահ՝ Ա. Լիաւսնիկեան
(Ա. Լիաւսնիկեան)

Հայաստանի Ժողկոմիտորիի քարտուղար՝ Մ. Ղարապէկեան
12 Յունիս 1921 թ. , Երեւան" (22) .

Միաժամանակ, Սովետական Հայաստանի կառավարութիւնը
Ա. Լիաւսնիկեանին նշանակեց իր արտակարգ լիազօրը
Լեննային Ղարաբաղում :

Ազրպէյճանի Յնդկոմի յայտարարութիւնը , Հայաստանի
Ժողկոմիտորիի հրամանագիրը , զրոյցը Կ.Ի. Լենինի հետ ,
Ի. Աթալինի յօդուածը , Գ. Օրմոնիկիձէի ելոյթը լայնօրէն
տարածուած էին Հայաստանի աշխատաւորների մէջ , նրանց
մօտ առաջ բերելով աննախագէտ քաղաքական վերելք ,
համաժողովրդական հաւանութիւն եւ դաշնակների նկատ-
մամբ ատելութեան նոր ալիք՝ Սովետական Ազրպէյճանը եւ
ընդհանրապէս սովետական իշխանութիւնը զրպարտելու
համար :

Ասկայն ժողովրդի ցնծութիւնը կարճ տեւեց : Շուտով
Սովետական Ազրպէյճանի ղեկավարութեան դիրքորոշումը
Լեննային Ղարաբաղի նկատմամբ արմատական փոփո-
խութիւններ կրեց : Ն. Նարիմանովը (Ազրպէյճանական
ԱԱՀ Ժողկոմիտորիի նախագահ) պահանջեց այն թողնել

* Ժողկոմիտորի .- Ժողովրդային Կոմիսարների Խոր-
հուրդ . Ժամանակակից իմաստով՝ նախարարաց Խորհուրդ :
22.- Յես նաեւ "Պաքիստի Դեպուշի" օրաթերթ , Պաքու ,
22 Յունիս 1921 (ռուսերէն) :

Ավրպէյճանի կազմում , յայտարարելով , որ հակառակ դէպքում "Ժողկոմիսորիը պատասխանատուութիւնը իր վրայից պաժր է դնում" , քանի որ գործերի նման ընթացքի դէպքում "Ավրպէյճանում մենք վերականգնում ենք . . . հակասովնտական խմբերին . . ." (23) :

Այնինչ , Կովկասում աշխատող ականաւոր պոլ-
շենիկները՝ Գ.Կ. Օրձոնիկիժէն , Ա.Մ. Կիրովը նւ
որիշները կանգնած էին այդ հարցի արդարացի լուծման
դիրքորոշման վրայ : Ավրպէյճանական ԱԱՀ արտաքին
գործերի ժողովրդային կոմիսար Մ.Տ. Հուսէյնովի հետ
վրոյցի ժամանակ՝ 1921 Յունիսին , Գ.Կ. Օրձոնիկիժէն ,
ընդգծելով Լեննային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու
անհրաժեշտութիւնը , ասում էր . "Ղարաբաղեան հարցը
սովնտական հանրապետութիւնների պատուի հարցն է , նւ դա
պէտք է լուծել այն իմաստով , որ այդ լինի վերջին անգամ"
(24) : Իսկ 1921 Յունիս 26ին Գ. Օրձոնիկիժէն նւ Ա.
Կիրովը հեռագրեցին Ն. Նարիմանովին . "Եթէ հետա-
քրքրւում էք մեր կարծիքով , ապա այն հետնւնալն է .
Լեննային Ղարաբաղի հարցի լուծման ժամանակ բոլոր
տարածայնութիւնների վերջնական լուծման նւ յիրաւի
բարենկամական յարաբերութիւններ հաստատելու համար
անհրաժեշտ է ղ նկատարուել հետնւնալ սկսւրունքով՝ ոչ մի
հայկական գիւղ պէտք չէ միանայ Ավրպէյճանին , ինչպէս
նւ ոչ մի մահմնական գիւղ չի կարելի միացնել
Հայաստանին" (25) :

1921 Յուլիս 4ին Լեննային Ղարաբաղի հարցի լուծման
համար հրաւիրւում է ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասեան
Պիւռոն , որտեղ , Աթալինի ներկայութեամբ , ծայնների

23.՝ ՄԼՀ ԿԿԿ , §. 64 , ց. 2 , տ. 7 , թ. 13 :

24.՝ Նոյն , §. 85 , ց. 13 , տ. 66 , թ. 1 :

25.՝ Նոյն , §. 85 , ց. 18 , տ. 229 , թ. 1-2 :

մեծամասնութեամբ որոշուում է Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Առվմտական Հայաստանի կազմի մէջ (այդ որոշման օգտին քուէարկել էին Գ. Օրձոնիկիձէն, Ա. Կիրովը, Լիւ. Միասնիկեանը, Նու. Զիկաթեօրը) (26) : ԴԱՅԱՀ Առվմտաների Զրդ համագումարին Արտգործժողկոմի 1920-1921 թուականների հաշուետուութեան մէջ պաշտօնապէս հաւաստուում էր, որ "Յուլիսին համաձայնագիր է կնքուում Ալրպէյձանի հետ Լեռնային Ղարաբաղի մասին, որը մտնում է Առվմտական Հայաստանի կազմի մէջ" (27) :

Ասկայն Ն. Նարիմանովը բողոքարկեց նւ պահանջեց, որ հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխուի ԴԿ(բ)Կ Կենտկոմ : Կովկասեան Պիււոյն այդպէս ալ որոշեց : Ասկայն ԴԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասեան Պիււոյի որոշումը չկատարուեց, իսկ յաջորդ օրը հրաւիրուեց Կովկասեան Պիււոյի նոր պլենում, որը վերանայեց նախորդ որոշումը նւ կայացրեց Ն. Նարիմանովին ցանկալի որոշում՝ առանց քննարկման նւ քուէարկման : Որոշման մէջ ասուում էր . "Նշննելով մահմետականների նւ հայերի միջեւ ազգային խաղաղութեան անհրաժեշտութիւնից նւ վերին ու ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, նրա մշտական կապից Ալրպէյձանի հետ, Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ալրպէյձանական ԱԱՀի սահմաններում, նրան տալով մարպային լայն ինքնավարութիւն Շուշի վարչական կեդրոնով, որը մտնում է ինքնավար մարզի կազմի մէջ" (28) :

Ասկայն Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Կենտկոմը հանդէս եկաւ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի նման լուծման դէմ : 1921 Յուլիս 16ի իր նիստում նա որոշում ընդունեց Կովկասեան Պիււոյի 1921 Յուլիս 5ի

26.- Նոյն, ք. 17, ց. 13, տ. 384, թ. 66 :

27.- "ԱԱՀՄի Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթերը", հ. 4, Մոսկուա, 1960, էջ 711 (ուսմերէն) :

28.- ՄԼՀ ԿԿԽ, ք. 17, ց. 13, տ. 384, թ. 67 :

որոշման հետ իր անհամաձայնության մասին (29) :

1921 Յուլիս 5ի որոշումը ընդունուել էր Ի. Աթալինի ձեռման եւ Ն. Նարիմանովի կտրուկ , սպառնալի յայտարարության ազդեցության տակ : Պաշտպանելով իր դիրքերը , Ն. Նարիմանովը ոչ միայն սպառնում էր հնարաւոր "աղէտով" , այլեւ օգտագործում էր "հրաժարականների ռազմավարութիւնը" : Նա յայտարարեց , որ նթէ Լեննային Ղարաբաղը տրուի Հայաստանին , ապա "Ազրպէյձանի ժողկոմխորից ցած է դնում պատասխանատուութիւնը" (30) : Ըստ էութեան , նիստում ոչ մի քննարկում չի եղել : Ահա այդ նիստին Ալ. Միասնիկեանի տուած բնութագիրը . Հայաստանի կոմկուսի առաջին համագումարում (1922 Յունիս 26-29) Ալ. Միասնիկեանը պատասխանելով այն հարցին , թէ ինչո՞ւ Լեննային Ղարաբաղը չմիացունց Հայաստանին , ասաց . "նթէ բնութագրենք Կովկասեան Պիւռոյի վերջին որոշումը , ապա կարծես այնտեղ նստած էին Ահարոնեանը , Թոփչիպաշեւը եւ Չխենկելին(*) : Ազրպէյձանը ասում էր , որ նթէ Հայաստանը Ղարաբաղը պահանջի , ապա նաեւ չի ստանայ" (31) :

Յուլիս 5ի Կովկասեան Պիւռոյի որոշումը քննադատութեան չի դիմանում : Նա ուղղակի հակասում է ազգերի ինքնորոշման լենինեան սկզբունքին : Բացի այդ , հարցը քուէարկման չէր դրուել , հենց "մահմետականների եւ հայերի միջեւ ազգային խաղաղութեան անհրաժեշտութիւնը" , ինչի մասին խօսւում է որոշման մէջ ,

29.- ՄԼՀի հայկական բաժանմունքի արխիւ , ֆ. 1 , տ. 40 , թ. 29 :

30.- ՄԼՀ ԿԿԱ , ֆ. 64 , ց. 2 , տ. 7 , թ. 13 :

* Նախախորհրդային շրջանի Անդրկովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչներ :

31.- Նոյն , ֆ. 1 , ց. 1 , տ. 232 , թ. 22-23 :

ստիպողաբար պահանջում էր Լեննային Ղարաբաղը թողնել
Առվմտական Հայաստանի կազմում : Դրամասին ննվկայում
պատմութեան դասերը :

Յայտնի է , որ այս կամ այն ներկրամասի տարածքային
պատկանելիութիւնը որոշւում է նախ նւ առաջ պատմական ,
ապագային-ժողովրդագրական նւ տնտնսական ապդականերով :
Յուռնալ դէպքում պատմական նւ ապագային-ժողովրդագրա-
կան գործուննրը տնտնսութեան նւ առաջին գիծ միւրութեան
միայն տնտնսական ապդակը : Բայց այդ փաստարկը ամբող-
ջովին սխալ էր , քանի որ այն տարիներին Պաքուի հետ
կապուած էր ոչ միայն Լեննային Ղարաբաղը , այլ նւ գրեթէ
ամբողջ Անդրկովկասը , քանի որ Պաքուն Անդրկովկասի
միակ խոշոր արդիւնաբերական կնդրունն էր հանդիստնում :

Ինչ վերաբերում է «մաիմնտականներին նւ հայերի միջնւ
ապագային խաղաղութեանը» , ապա մնում է տարակուսել
հարցի նման մնկնաբանման համար : Հարց է ծագում ,
ինչո՞ւ աէտք է մաիմնտականները դէմ լինէին , որ
հայերով բնակնցուած շրջանը (այն տարիներին գրեթէ 95
տոկոսը) միանայ Հայաստանին : Ատապւում է , որ մաի-
մնտականները հայերի հետ խաղաղօրէն կարող էին ապրել
միայն Լեննային Ղարաբաղը Ապրաէյձանին փոխանցնելու
պայմանով :

Այսպիսով , ՌԿ(Բ)Կ Կննտկումի Կովկասնան Պիււոյի
պլննումի 1921 Յուլիս 5ի որոշումը հիմնաւորուած համա-
րել չի կարնելի : Այդ որոշումով հայերով բնակնցուած նւ
վաղնջական հայկական հող նդած Ղարաբաղի Լեննային
մասը արհնտականօրէն կտրուել Հայաստանից , իսկ 1923ին
մարզի կազմաւորման ժամանակ տնցկայուած տարածքային
բաժնումը այնպէս կատարուել , որ Լեննային Ղարաբաղը
սաիման շունննար Հայկական ԱԱՀի հետ , շնայած նրանք
անմիջականօրէն սաիմանակից էին : Լեննային Ղարա-
բաղից տնջատուելին նաեւ որոշ տարածքներ , որոնք
նախկինում մտնում էին նրա կազմի մէջ :

Պէտք է նկատի ունննալ , որ ապագային-տարածքային
շինարարութեան հարցերը քննարկնելիս Վ.Ի. Լենինը

գամուած էր անկողնին եւ այդ հարցերի լուծումը իր ձեռքում էր կեդրոնացրել Ի. Աթալինը :

X X X

Նախիջնեանի նահանգը նույնպէս Հայաստանի անքակտելի մասն էր կազմում ինչպէս հնում , այնպէս ալ միջնադարում , ընդհուպ մինչեւ արեւելահայկական հողերի միացումը Ռուսաստանին : 1829ին ան մտաւ Հայկական մարզի , այնուհետեւ՝ նրեւանեան նահանգի մէջ : Դարերի ընթացքում Նախիջնեանի նրկրամասը Հայաստանի քաղաքական եւ մշակութային կեդրոններից մէկն էր հանդիսանում :

Ազրպէյճանական ԱԱՀի կազմում Նախիջնեանի ԻԱԱՀի ստեղծման իրաւական հիմքը հանդիսացաւ Աովնտական Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի միջեւ կնքուած պայմանագիրը Մոսկուայում 1921 Մարտ 16ին : Թուրքիան , չքաւարարուելով , որ Հայաստանից անջատել էր Կարսի մարզը եւ Աուրմաշուի գաւառը , յամառօրէն պահանջում էր , որ Նախիջնեանի մարզը նույնպէս անջատուի Աովնտական Հայաստանից :

Նախիջնեանի մարզը Ազրպէյճանի կազմը մտցնելու համար իր ձգտման մէջ Թուրքիան շարաշահենց ոչ միայն իր համար քարենպաստ արտաքին քաղաքական իրադրութիւնը , այլեւ ազրպէյճանցի առանձին կոմունիստների օգնութիւնը : Վերջիններիս թւում էր Ազրպէյճանի Յեղկոմի անդամ Պ . Շախթախթինսքին , որը Յեղկոմի 1920 Դեկտեմբեր 1ի յայտարարութիւնից յետոյ գտնուելով Նախիջնեանում , յայտարարեց , որ ինքը դէմ է այդ յայտարարութեանը : Նախիջնեանում 11րդ Կարմիր Բանակի լիազօր Վելիպէկովը յետագայում գրում էր , որ Պ . Շախթախթինսքին յայտարարել էր , որ Ազրպէյճանի Յեղկոմը դաւաճանել էր Նախիջնեանի շահերին , յայտարարելով նրա փոխանցումը Հայաստանին : Պ . Շախթախ-

թիւսքին Նախիջնւանի մահմէտականներին կոչ էր անուամբ
կողմնորոշուել Թուրքիայի կողմը . "Հիմա դուք նայում
էք թուրքներին , նրանք ձեր միակ փրկութիւնն են : Ամուր
բունուէք նրանցից" (32) , - յայտարարել էր նա : Աւրպէյ-
ճանական ազգայնականների ծայնը հասաւ Թուրքիա , որի
ներկայացուցիչները , զգտուելով իրենց համար բարենպաստ
միջազգային իրադրութիւնից 1921ի սկզբին՝ սովետա-
թրքական բանակցութիւնների ժամանակ պահանջեցին
Նախիջնւանը միացնել Աւրպէյճանին : Թուրքիան եւ
աւրպէյճանցի ազգայնականները հասան իրենց նպատակին :

Նշուած պայմանագրի երրորդ յօդուածում ասուում է .
"Պայմանաւորուող երկու կողմերն ալ համաձայն են , որ
Նախիջնւանի մարզը՝ այն սահմաններում , որոնք նշուած
են տուեալ պայմանագրի 1ին Շյաւելուածում , կազմում է
ինքնավար տարածք Աւրպէյճանի հովանաւորութեան ներքոյ
այն պայմանով , որ Աւրպէյճանը այդ հովանաւորութիւնը
երրորդ պետութեանը չվիջի" (33) : "Երրորդ պետութեան"
տակ Հայաստանը նկատի ունէին :

Այդ պահանջը Թուրքիայի հակահայկական քաղաքակա-
նութեան նոր արտայայտութիւնն էր , որը շարունակուում էր
նաեւ Հայաստանում սովետական իշխանութեան հաստա-
տումից յետոյ :

Ընունային Ղարաբաղը Աւրպէյճանի կազմի մէջ
մտցնելու կողմնակիցները հիմնական շեշտը դրել եւ
դնում են տնտեսական գործօնի վրայ :

Տրամաբանօրէն հարց է ծագում . եթէ ղ նկաւարւում էին
նման փաստարկով , ապա ինչո՞ւ Նախիջնւանը չմտցունց
սովետական Հայաստանի կազմի մէջ . չէ՞ որ Նախիջնւանը
Հայաստանի տնտեսական միասնական համակարգի մասն էր
կազմում :

32.- ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ , ֆ. 114 , ց. 1 , տ. 45 , թ. 13 :

33.- "ՍՍՀՄ-ի Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթ-
ները" , հ. 3 , Մոսկուա , 1969 , էջ 598-599 :

ՆՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՑԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԻՆՏԵՐՈՐՈՅԻՆ ԼԵՆԻՆԵԱՆ ԸՄԲԱՆՄԱՆ ԼՈՅՍԻ ՆԵՐՔՈՅ

Նշելով, որ «մեր նրկրում չլուծուած հարցեր կան», Լ.Ա. Կորպաշովը Լենինային Ղարաբաղում եւ նրա շուրջը տնդծուած իրադարձութիւնների կապակցութեամբ հարաւայանի եւ Հայաստանի աշխատաւորներին, ժողովուրդներին ուղղուած դիմումի մէջ, ասաց. «Մենք յողմեակից չենք այն բանի, որ խուսափենք տարբեր գաղաարների եւ առաջարկութիւնների բացայայտ քննարկումից, այց դա հարկաւոր է անել հանգիստ, դեմոկրատական նթացքի եւ օրինականութեան շրջանակներում, թոյլ տալով, որ նուազագոյն իսկ չափով վնասուի մեր ժողովուրդների միջազգայնական համախմբուածութիւնը» (1):

Լիյդ հարցերի լուծումը, ինչպէս նշում էր Լ.Ա. Կորպաշովը, պէտք չէ հակասի մեր սոցիալիստական կարգունքներին եւ մեր բարոյականութեանը, սովետական ժողովուրդների բարեկամութեան ու նշքայրութեան սւանդոյթներին: Ծագած հարցերի լուծման միակ ուղին պէտք է դառնան ազգային քաղաքականութեան լենինեան կարգունքները:

Հասարակական յարաբերութիւնների այս ոլորտում, ոչ պակաս քան տնտեսութեան ոլորտներում, մենք հատուցում ենք անցնալի սխալների համար: Ղարաբաղի հարցն ալ յոյութիւն ունի սովետական իշխանութեան առաջին

1. - "Կոմունիստ", Երեւան, 27 Փետրուար 1988 (ռուսերէն):

տարիներից : Ատնդծուած իրավիճակը , ինչպէս նաեւ հարցի առաջացումը պայմանաւորուած էին Աթալիների ենթակայականութեամբ (անձնականութիւն) եւ կամայականութեամբ :

Ազգային շինարարութեան շենիներն կանոնների , մասնաւորապէս սոցիալիստական ազգերի ազգային-տարածքային սահմանազատման շենիներն կանոնների վերականգնումը այնտեղ , որտեղ դրանք խախտուած են , պէտք է դառնայ մեր հասարակութեան տնտեսական , քաղաքական եւ հոգեւոր ամբողջ կեանքի վերակառուցման թափ հաւաքող ընթացքի անբաժանելի մասը :

Ազգային-տարածքային սահմանազատման շենիներն ըմբռնման հիմքում ընկած է ազատ ինքնորոշման դեմոկրատական գաղափարը , որը Վ.Ի. Լենինը դնում է մինչեւ յեղափոխութիւնը քաղաքականութեան հիմնաւորել , մշակել եւ առաջ էր քաշել որպէս հիմք մեր ներկրում եւ միջազգային յարաբերութիւնների ուղորտում ազգային-պետական շինարարութեան համար :

Այնպէս , ինչպէս հիմա գոյութիւն ունի ազգային հարցը ՍՍՀՄում , խօսք կարող է գնալ միայն ՍՍՀՄի մէջ սահմանների առանձին փոփոխութիւնների մասին՝ սովետական հանրապետութիւնների միջեւ , որպէս արդիւնք բնակչութեան կամքի արտայայտման : Ոչ մի ուրիշ բան : Այսպէս , օրինակ , Լենինային Ղարաբաղի իրադարձութիւնների հետ կապուած , խօսքը գնում է միայն Լենինային Ղարաբաղում դեռ բնակուող եւ դեռեւս այնտեղ գերակշռող մաս կազմող հայ ժողովրդի ցանկութեան մասին վերամիաւորունը իր ժողովրդի հետ սովետական սոցիալիստական հանրապետութիւններից մէկի սահմաններում :

Նկատի ունենալով ժողովրդի իրաւունքը տնօրինել իր տարածքով , Վ.Ի. Լենինը նշում էր , որ ինքնորոշումը հանդիսանում է տարածքային տիրութեան եւ պետական սահմանների փոփոխման բարձրագոյն հիմքը . "Լենինք ասում ենք , որ սահմանները որոշւում են բնակչութեան կամքով"

2) : Դա նշանակում է , որ պնտական սահմանների փո-
փոխման դեպքում նախ նա առաջ պէտք է հաշուի առնուի
նակշուքնան կամաւոր կներպով արտայայտուած կամքը :

Աովնտական պնտութեան արտաքին քաղաքականութեան
իմքում ընկած այդ սկզբունքային դիրքորոշումը Վ.Ի.
Լենինի կողմից ոչ պակաս հետեւողականօրէն պաշտ-
անում էր սոցիալիստական հանրապնտութիւնների միջնա-
սահմանների հարցում : Աոցիալիստական պնտութիւնների
միջնա սահմանների հարցը կարեւոր տնղ է գրաւում
եննինեան ուսմունքում :

Աոցիալիստական պնտութիւնների առջնա ազգային-
տարածքային սահմանազատման քաղաքականութեան նա
որաւական հիմքին յատուկ ուշադրութիւն նուիրենլով ,
Վ.Ի. Լենինը նկատի ունէր , որ այդ հարցերը իրենք
տիպուած են լինենլու անխուսափենլիօրէն լուծենլ :
Հրծանագրենլով այն պատմական փաստը , որ իմքեր-
ալիստական դրամատիրութիւնը "աւենլի յաճախ է քանդում
այդ , դեմոկրատօրէն որոշուող սահմանները" նա նա-
սատենսենլով , որ "իմքերիալիզմը իրեն փոխարինենլու նկող
ոցիալիզմին ժառանգութիւն է թողնենլու աւենլի պակաս
դեմոկրատական սահմաններ , մի շարք բռնագրաւումներ
նւրոպայում նա աշխարհի միւս մասներում" (3) , Վ.Ի.
Լենին մշակում էր ազգային հարցի դեմոկրատական
լուծման համապարփակ սոցիալիստական ըմբռնումը , ընդ
րում յատուկ ուշադրութիւն դարծենլով սոցիալիստական
պնտութիւնների միջնա ազգային-տարածքային սահմանա-
զատմանը : Վ.Ի. Լենինը նլնում էր նման տիպի սահ-
մանների փոփոխման անխուսափենլիութիւնից՝ հետեւու-
ղական դեմոկրատական սկզբունքների նա կանոնների

2.- Վ.Ի. Լենին . Երկերի Լիակատար ժողովածու (ԵԼԺ) ,
հ. 31 , էջ 436 :

3.- Վ.Ի. Լենին . ԵԼԺ , հ. 30 , էջ 21 :

հիման վրայ :

Առվնտական սոցիալիստական հանրապետութիւնների նւայլ պնտական միաւորումների միջեւ աւգային-տարածքային սահմանաւատման հետ կապուած վիճերը պէտք է լուծուեն սոցիալիստական դեմոկրատիայի հիման վրայ , որի պահանջներից մէկը Վ.Ի. Լենինը համարում էր աւատինքնորոշման իրաւունքը (4) :

Վ.Ի. Լենինը համոզուած էր , որ սոցիալիստական հանրապետութիւնների միջեւ յարաբերութիւններում սահմանաւատման համադեմոկրատական սկզբունքները պէտք է կիրառուեն աւելի լրիւ եւ հետեւողական կերպով . " Լիյդ սահմանները պէտք է որոշուեն դեմոկրատորէն , այսինքն՝ համաձայն բնակչութեան կամքի եւ "հակումների" : Դրամատիրութիւնը բռնադատում է այդ հակումները եւ դրանով իսկ աւգների մերձեցման գործում նոր դժուարութիւններ է աւելացնում : Աոցիալիւմը . . . լիակատար աւատութիւն է տալիս բնակչութեան "հակումներին" եւ հենց դրանով էլ հնշտացնում ու վիթխարի շափով արագացնում աւգների մերձեցումն ու միաձուլումը" (5) :

Վ.Ի. Լենինը իմբերիալիստական դրամատիրութեան դէմ պայքարում ժողովուրդների համախմբման օգտին հանդէս գալով , հասկանում էր , որ միայն սկզբունքային հիմքի վրայ տարածքային վիճելի հարցների արագ եւ արդիւնաւէտ լուծումը կ'ապահովէ սահմանաւատուած հանրապետութիւնների յետագայ մերձեցումը : "Լիյդ հիման վրայ , - գրում էր Վ.Ի. Լենին , - իր հերթին , գործնականորէն կը ծաւալուի աւգային ամենափոքր բախումների ամենափոքր անվստահութեան բացարձակ վերացումը , կը ստեղծուի

4. Վ.Ի. Լենին . ՆԼԺ , հ. 27 , էջ 260 :

5. Վ.Ի. Լենին . ՆԼԺ , հ. 30 , էջ 21 :

Կապի աւելի արագ մերձեցումը եւ միաձուլումը . . . " (6) :
 Վ.Ի. Լենինն մշակեց ոչ միայն պետութիւնների ,
 անբաժանալ սոցիալիստական , ապագային-տարածքային
 ահմանապատման ըմբռնողական հիմքը , այլեւ ժողովրդի
 կամքի նման արտայայտման նշանակները ու ձեւերը : Վ.Ի.
 Լենինը ընդունում էր , որ գլխաւորը յիրաւի կամքի
 արտայայտման առկայութիւնն է , իսկ կամքի արտայայտման
 ձեւը ստորադաս հարց է . "Միեւնոյն է , արտայայտուած է այդ
 պանկութիւնը մամուլում արդեօք , թէ ժողովրդական
 ժողովներում , կուսակցութիւնների որոշումների մէջ
 կամ ապագային ձեռնարկների գէտ յուսումների եւ
 ապստամբութիւնների ձեւով" (7) :

Հանրաքուէն որպէս ինքնորոշման ամենադեմոկրատական
 ձեւ , որպէս տարածքային հարցերի լուծման համար
 բնակչութեան կամքի արտայայտման ամենապարզ ձեւ ,
 համակողմանիօրէն մշակուել էր Վ.Ի. Լենինի կողմից :
 Ինքնորոշման իրաւունքը , գրել էր Վ.Ի. Լենինը ,
 յստակօրէն նշանակում է " անջատման հարցի լուծում
 անջատուող ազգի հանրաքուէով" (8) : Վ.Ի. Լենինը հան-
 րաքուէն համարում էր այն ձեւը , որը "ընդունում է
 անջատումը քաղաքական ապստութեան եւ դեմոկրատիկ
 պայմաններում" (9) :

Աովետական հանրապետութիւնների միջեւ տարածքային
 հարցերի լուծման համար հանրաքուէի օգտագործումը որպէս
 բնակչութեան կամքի արտայայտման ձեւ , կիրառուել է
 Աովետական պետութիւնում Վ.Ի. Լենինի օրոք : Այսպէս ,
 օրինակ , ՌԽՖՍՀ կառավարութեան եւ Պաշտիրական ԻՍՍՀի

-
- 6.- Վ.Ի. Լենին . ԵԼԺ , հ. 30 , էջ 22 :
 7.- Վ.Ի. Լենին . ԵԼԺ , հ. 35 , էջ 14 :
 8.- Վ.Ի. Լենին . ԵԼԺ , հ. 27 , էջ 255 :
 9.- Վ.Ի. Լենին . ԵԼԺ , հ. 25 , էջ 291 :

կառավարութեան միջեւ 1919 Մարտ 23ի համաձայնութեան համապատասխան, Զլաթօուսթի գաւառի 6 շրջանի եւ Ուֆայի գաւառի 4 շրջանի բնակչութեան հարցադրում անցկացունց : Մի այլ դէպքում 1920 Մայիս 27ի ՀԿԳԿի եւ Ժողկոմիտորիի հրամանագիրը որոշեց, որ մինչեւ Պեչնայենի եւ Պիրսքի գաւառների աշխատաւորների կամքի արտայայտումը, նրանց Թաթարական ԻԱԱՀի մէջ մուտքի հարցը ժամանակաւորապէս պէտք է թաք մնայ : ՀԿԳԿի եւ Ժողկոմիտորիի Քիրիսիլական ԻԱԱՀի կազմաւորման մասին 1920 Ոգոստոս 26ի հրամանագրին համաձայն, նրան՝ այն տարածքների, որոնք բնակեցուած էին քիրիսիլներով, թայյ մտնում էին Թուրքէստանեան հանրապետութեան մէջ, միացմանը պէտք է նախորդէր աշխատաւոր վանգուածների կամքի արտայայտումը (10) : Այդ տնդական հանրաքուէները անցկացւում էին սովետական իշխանութեան ներքին օրէնսդրութեան կիրաւմամբ :

Յետագայում սոցիալիստական հանրապետութիւնների միջեւ սահմանների փոփոխութիւնները տնդի էին ունենում առանց հանրաքուէին դիմելու, ինչը սոցիալիստական միջազգայնականութեան բարձր մակարդակի հիման վրայ ականներեւօրէն արտայուում էր պատրաստակամութիւնը զիջելու յօգուտ հարեւան հանրապետութիւնների նդրայրական ժողովուրդների : ԱԱՀՄի փորձը գիտի սովետական հանրապետութիւնների միջեւ սահմանների փոփոխման ըսվմաթիւ օրինակներ : ՌԱՖԱՀից 1954ին Ուքրաինային փոխանցունց այնպիսի մնծ եւ արժեքաւոր մարզ, ինչպիսին խրիմն է : Մնծ փոփոխութիւններ տնդի ունենցան նաեւ Իււպենթիստանի եւ Ղազախիստանի միջեւ տարածքային ըսմանման մէջ : 1969ին Ղազախական ԱԱՀի կազմից

10.- ՌԱՖԱՀի Վիճակագրական Վարչութիւն, 1919, թիւ 46, յօդուած 451. 1920, թիւ 51, յօդուած 222. 1920, թիւ 76, յօդուած 359 :

ուպանքիստանին փոխանցուենցին Կիրովի եւ Փախթո-
հրաշնան շրջանները, Չիմֆենթի մարզի որոշ գիւղեր՝
959 հազար հէքթար ընդհանուր հողային մակերեսով, 1
միլիոն 554 հազար հէքթար արօտավայրեր Չիմֆենթի
մարզից եւ 1 միլիոն 100 հազար հէքթար Ղւզըլ-Օրտայի
մարզից: Քիրխիվիան Տաճիկիստանին փոխանցեց մեծ հո-
ղաշերտ, որը հանդիսանում է Տաճիկիստանի ածուխի աւա-
յանին շարունակութիւնը, Պելոուուսիան իր տարածքից 2
հազար քառ. քմ. տունց Լիթվային: Մի հանրապետու-
թիւնից միւսին տարածքի մասերի փոխանցումները տեղի
էին ունենում առանց ջղագրգռութեան, առանց արիւնաշի-
ւանքների, բարենկամութեան եւ փոխօգնութեան ոգով:

Հանրաքուէն որպէս կամքը արտայայտելու ամենա-
դեմոկրատական եւ միաժամանակ կարգաւորուած, կապ-
մակերպուած ձեւ, որը թոյլ է տալիս ծայր աստիճան ճշտօրէն
արտայայտելու ժողովրդի կամքը, ամրացուած է եւ գործող
Ասիմանադրութիւնում (յօդուած 5), որը նախատեսում է,
որ "պետական կենսքի ամենակարեւոր հարցերը" պէտք է
արժանանան համաժողովրդական քննարկման, ինչպէս նաեւ
դրուեն համաժողովրդական քուէարկման (հանրաքուէ):

Ելնելով նրանից, որ միայն ժողովուրդն է հան-
դիսանում իրեն պատկանող տարածքի օրինական
կարգադրիչը, բնակչութեան կամքին տալով բարձրագոյն
իրաւական ոյժ, սովետական օրէնսդրութիւնը, ինչպէս եւ
սովետական ուսմունքը կանգնած են հանրաքուէի արդիւնք-
ներում արտայայտուած ժողովրդի կամքի անպայման
կատարման դիրքերի վրայ:

ԱԱՀՄ կազմաւորման մասին յայտարարութեան մէջ
նշուում էր, որ "այդ միութիւնը հանդիսանում է
հաւասարապէս ժողովուրդների կամաւոր միաւորում":
Կամաւոր սկզբունքով, ազատ ինքնորոշման հիման վրայ
պէտք է շուրջուէին ոչ միայն ԱԱՀՄ նշումուտի հարցերը,
այլեւ տարածքային փոփոխութիւնները ԱԱՀՄի ներսում,
սոցիալիստական հանրապետութիւնների եւ ազգային-

պնտական այլ կազմաւորումների միջեւ :

Հաշուի առնելով սովետական օրէնքի սահմանադրական եւ այլ համարժէք կարգադրերը , ինչպէս նաեւ ԱՍՀՄի միջազգային պարտաւորութիւնները , Ասիականադրութեան 78րդ յօդուածը , որտեղ սահմանուում է , որ "միութենական հանրապետութեան տարածքը չի կարող փոփոխուել առանց նրա համաձայնութեան" եւ որ "միութենական հանրապետութիւնների միջեւ սահմանները կարող են փոփոխուել համապատասխան հանրապետութիւնների փոխադարձ համաձայնութեամբ , որը պէտք է հաստատուի ԱՍՀ Միութեան կողմից" , ոչ մի դէպքում եւ ոչ մի պարագաներում պէտք չէ դիտուի որպէս իրենց քաղաքական , այդ թւում նաեւ տարածքային կարգավիճակի ազատ ինքնորոշման ազգերի եւ ազգութիւնների իրաւունքի ժխտում կամ որոշակի սահմանափակում :

Մէջքներուած յօդուածի դրոյթը արտայուում է (միութենական հանրապետութիւնների նկատմամբ կիրառելի) բոլոր պետութիւնների միջեւ գործող ընդհանուր կանոնը եւ ուղղուած է նրանց տարածքային ամբողջութեան ապահովմանը եւ տարածքային միակողմանի ոտնձգութիւններից պաշտպանմանը : Լին , սակայն չի բացառում եւ չի էլ կարող բացառել ո՛չ միջազգային օրէնքով , ո՛չ ալ սովետական սահմանադրական իրաւունքով սահմանների փոփոխման հնարաւորութիւնները՝ համապատասխան բուն բնակչութեան կամքի արտայայտման , բնակչութեան ազատ ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ , որը հանդիսանում է միջազգային իրաւունքի անպայմանական կանոնը եւ սովետական սահմանադրութեան հիմնադիր սկզբունքը (յօդուած 70) : ԱՍՀՄ բարձրագոյն օրէնքի այս կարգադրագիրը պարտադիր է նրա կազմի մէջ մտնող միութենական հանրապետութիւնների համար :

Մեծ սոցիալիստական տէրութեան հիմնական օրէնքի կամայական մեկնաբանումը բնակչութեան ազատ ինքնորոշման իրաւունքի բացասման կամ սահմանափակման իմաստով գտնւում է մեր ազգային քաղաքականութեան եւ

սովետական հանրապետութիւնների ու այլ պետական
բազմաւորութիւնների ազգային-տարածքային սահմանազատ-
ման շնորհիւն հիմնադիր սկզբունքների հետ լրիւ
հակասութեան մէջ :

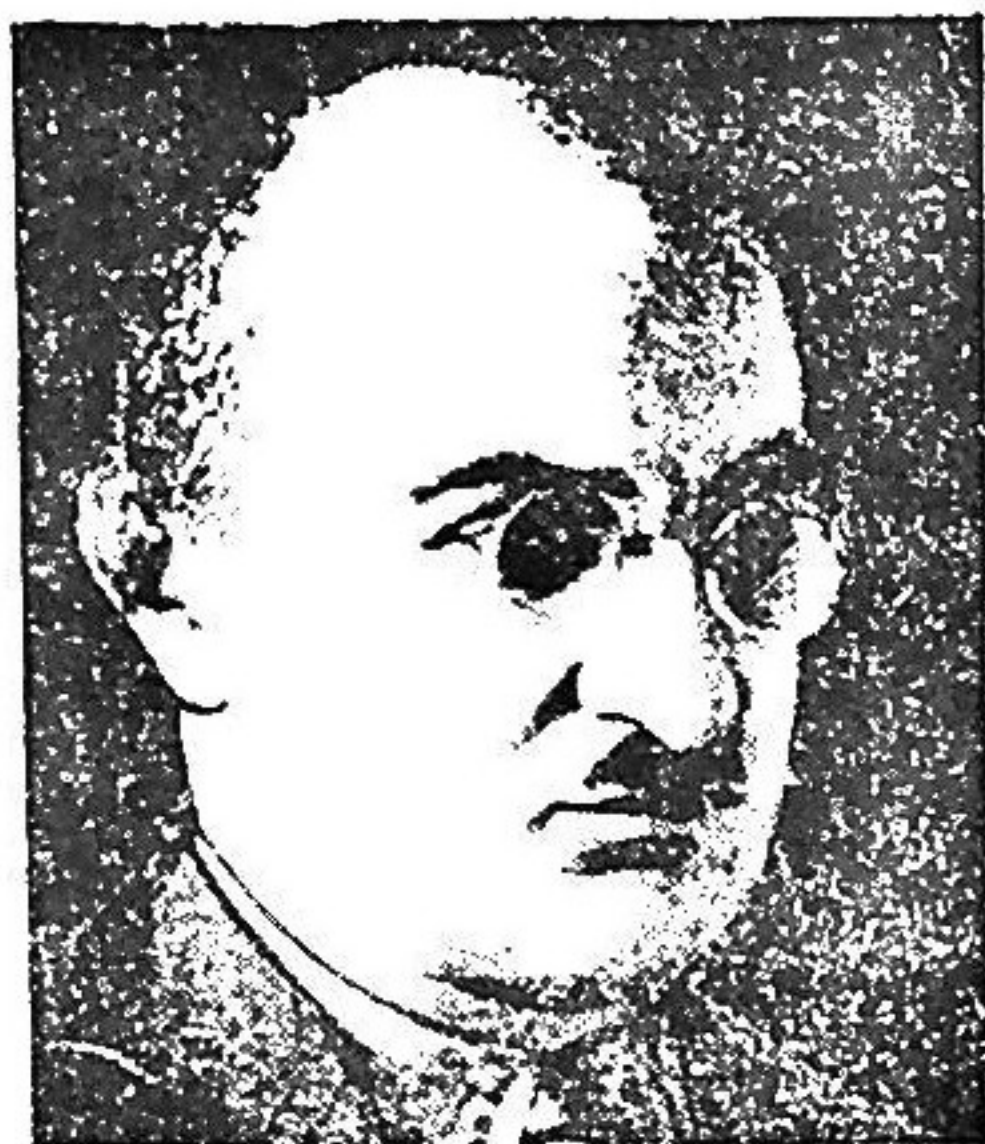
Նման մեկնաբանութիւնը կը յանգնենէր տարիմաստութեան ,
չնչով չբացատրուող իրավիճակի , նրբ Սահմանադ-
րութիւնը , թոյլատրելով ապառ նշք ԱՍՀՄի կազմից , կը
բացառէր մէկ հանրապետութիւնից միւսը փոխադրուելու
անարաւորութիւնը :

Գոյութիւն ունեցող տարածքային "սթաթիւս քոլոնի"
(իրավիճակի) "յաւերժացման" փորձը եւ ջանկացած բարենկերպ
բացատրուակներով սովետական հանրապետութիւնների ազգա-
յին խմբերի վերամիաւորման , մի հանրապետութիւնից
միւսը փոխադրուելու եւ իր տարածքային կարգավիճակի
միւս փոփոխութիւնների բացասութիւնը իրենից կը
ներկայացնէր ակնյայտ ոտնձգութիւն ապառ ինքնորոշման
շնորհիւն մեծ գաղափարի , սովետական բազմազ-
պետութեան բուն հիմքերի վրայ :

Սովետական սոցիալիստական մեծ տէրութիւնը չի կա-
րող , ինքնին մնալով , հրաժարուել շնորհիւնն այս
սկզբունքից : Վ.Ի. Լենինը մեկ նախազգուշացնում էր ,
որ "սոցիալիզմի օրօք ազգերի ինքնորոշումը
իրագործելուց հրաժարուելը դաւաճանութիւն կը լինէր
սոցիալիզմին" (11) :

Ատնդձուած ծանր դրութիւնը կարելի է շտկել միայն
ազգային շինարարութեան եւ ազգային-տարածքային
սահմանազատման շնորհիւն սկզբունքների եւ կանոնների
սկզբունքային դեմոկրատական հիման վրայ : "Մենք
կարող ենք եւ պարտաւոր ենք վերածնել ամենամարդկային ,
ամենամարդար սոցիալիստական հասարակութեան շնորհիւնն

11.- Վ.Ի. Լենին , ԵԼԺ , հ. 30 , էջ 18 :

ԱՍՔԱՆԱՋ
ՄՌԱՎԵԱՆ

ՍԱՀԱԿ
ՏԷՐ-ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ
ԿԱՍԵԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆՏՐ
ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆ

12.- Վերակառուցման Ակպրունքները՝ Մտածելու եւ
Գործելու Յնդափոխականութիւնը . ("Փրաւտա" , 5 Ապրիլ
1988) (ռուս.ներէն) :

ԳԼՈՒԽ 4

ՂԱՐԱՐԻ ԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐ ԸՆԿՆՐԱՅԻՆ - ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԸ

Լեռնային Ղարաբաղը Ապրպէյձանական ՍԱՀԻ կազմի մէջ մտնելուց յետոյ սկսւում է նրա հայ բնակչութեան արտահոսքը : Ինքնավար մարզի հայ բնակչութեան որակունքների սահմանափակմանը եւ ապրպէյձանական բնակչութեան բնակեցմանը ուղղուած Ապրպէյձանի ղեկավարութեան քաղաքականութիւնը պայմանաւորեց Լեռնային Ղարաբաղի ընդհանուր բնակչութեան մէջ հայերի բաժնի հասկան կրճատումը : Այսպէս, 1926-79 թուականներին հայերի քանակն աճեց ընդամենը 10,2 տոկոսով, այն դէպքում, որը ապրպէյձանացիների քանակը, բնական աճի լրիւ իւրացումից զուրկ ընթացքի պայմաններում, աճեց գրեթէ 3 անգամ : Եթէ 1923ին հայերը Լեռնային Ղարաբաղում կազմում էին ամբողջ բնակչութեան 94,4 տոկոսը, ապա ըստ 1979ի մարդահամարի՝ միայն 75,9 տոկոսը (1) : 1926 եւ 1979 թուականների մարդահամարների միջեւ ընկած ժամանակամիջոցում ԼՂԻՄԻ հայկական բնակչութիւնը աճել է միայն 11,4

1.- ԼՂԻՄ . 50 տարի Սովետական Բարեկամական ընտանիքում . Ստեփանակերտ, 1973, էջ 11 (ռուսերէն) :
2.- Անդրկովկասեան Սովետական Դաշնակցային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը Թւերում . Թիֆլիս, 1923, էջ 3 (ռուսերէն) : - ՍԱՀԻ Բնակչութեան Քանակն ու կազմը, Մոսկուա, 1984, էջ 126 (ռուսերէն) :

հազար մարդով , իսկ ազդեցմանականը՝ 24,7 հազարով (2) :
Լենինային Ղարաբաղում հայերի նման աճը պայմանա-
ւորուած է նրանց քանակի աճով 1926-36 թուականներին
(21,1 հազարով) , քանի որ յետագայ տարիներին՝ 1939-79
թուականներին հայկական բնակչութեան դուրս մղման
հետեւանքով նրանց քանակը կրճատուեց գրեթէ 10 հազա-
րով : Ընդ որում մինչեւ Հայրենական մեծ պատերազմը
ԼՂԻՄում հայերի բնական աճը փոքր ինչ աւելի բարձր էր ,
քան ազդեցմանսիններին , եւ միայն յետագայում այդ սու-
յանիշը հայերի մօտ դարձաւ աւելի փոքր , քան ազդեց-
մանսիններին : Ընդհանուր առմամբ , հաշուի առնելով
Հայրենական մեծ պատերազմի կորուստները (աւելի քան 20
հազար հայ) , 1926-1979 թուականներին տարեկան ԼՂԻՄից
գաղթում էր միջին հաշուով մօտ 2 հազար հայ , այն
ժամանակ , երբ ազդեցմանական բնակչութիւնը բնորոշւում
էր դրական գաղթով , որի շափերը էականօրէն աճեցին
1959-1979 թուականներին (տարեկան գրեթէ 1000 մարդ) :
Լենինային Ղարաբաղում ազդեցմանական բնակչութեան
քանակը այդ տարիներին աւելի քան կրկնապատկուեց , իսկ
հայերի քանակը աճեց ընդամէնը 12 տոկոսով (3) : Իսկ 1970
եւ 1979 թուականների մարդահամարների միջեւ ընկած
ժամանակաշրջանում , բնական աճի մակարդակի իջեցման
պայմաններում , մարդի հայկական բնակչութեան բացարձակ
աճը չգալիօրէն կրճատուեց եւ կազմեց ընդամէնը նրկու
հազար : Այդ տարիներին Լենինային Ղարաբաղում մնում
էր այնտեղ ծնուած հայերից իւրաքանչիւր տասներորդը

2.- ԼՂԻՄ , 50 տարի . . . , էջ 33 : - ՍՍՀՄի Բնակչութեան
. . . , էջ 126 :

3.- 1959 Թուականի Բնակչութեան Համամիութենական
Մարդահամարի Արդիւնքները . Ազդեցմանական ՍՍՀ .
Մոսկովա , 1963 , էջ 140 (ռուսերէն) : - ՍՍՀՄի
Բնակչութեան . . . , էջ 126 :

իայն, իսկ մնացած ինը գաղթում էին ԼՂԻՄից: Դրա
 նախնական Լեռնային Ղարաբաղի հայկական բնակ-
 լությանը 1926 թ. 111,7 հազարից անց ընդամենը մինչև
 23,1 հազարի (1979 թ.) (4), իսկ ապրիլյանականը՝ 12,6
 հազարից մինչև 37,2 հազարի (5), ինչի մասին
 կայում են ստորև բերված աղիւսակի տուեալները: ➡
 Այնինչ մարզի հայկական բնակչության քանակը նրա
 նրաբազմաբնակ բնակապատեանների ապահովման դէպքում
 նույնիսկ որոշ գաղթի առկայության դէպքում) կարող էր
 ընդ աւելի քան 2 անգամ: Եթէ 1926ին ԼՂԻՄում
 ապրում էր Ապրիլյանական ՍՍՀի բնակչության 4,4
 տոկոսը, ապա 1987ին՝ ընդամենը 2,65 տոկոսը(6): Մենիս-
 ական շարժման նման միտումները պայմանավորւն
 այ բնակչության «ծերացումը» եւ որպէս դրա հետեւանք՝
 ներգաղթի մակարդակի անկում ու մահացության
 աճ: Տարիքային կառուցվածքում տեղաշարժերի հետեւան-
 քով ներկայումս մարզի հայկական բնակչությանը բնորոշ-
 ւում է բնակչության բնական շարժման նույն պոպուլյու-
 ցիայի, ինչ որ ՍՍՀՄ եւրոպական մասի հանրապե-
 տությունները:

Ատեղծուած իրավիճակը հիմք է աւելիս ներադրելու, որ
 նրջին ժամանակներս դրութիւնը աւելի է ծանրացել:
 Արտադրութեան բնոյթով հիմնականում գիւղատնտեսա-
 կան լինելով (այստեղ 1979ին քաղաքներում ապրում էր

4.- ԼՂԻՄ, 50 տարի... , էջ 33: - ՍՍՀՄի Բնակչութեան
 ... , էջ 126:

5.- Նույն:

6.- Անդրկովկասեան... , էջ 4-5: - Ապրիլյանական
 ՍՍՀի Ժողովրդային Տնտեսութիւնը Մեծ Հոկտեմբերի
 70ամեակի Նախօրեակին, Պաքու, 1987, էջ 3, 270:

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԱԿԱՆ ՔԱՆԱԿԱՆ ՈՒ ԱՋԳԱՅԻՆ ԿԱՋՈՒՐ

(հազար մարդ) (7)

	1926	1939	1959	1970	1979
Ամբողջ բնակչու- թիւնը - այդ թւում՝	125,3	150,8	130,4	150,3	162,2
Հայերը	111,7	138,8	110,1	121,1	123,1
ռկոսով	89,1	88,1	84,4	80,6	75,9
Ազրադէյանցիները	12,6	14,1	18,6	27,2	37,3
ռկոսով	10,1	9,3	13,8	18,1	22,9
Ռուսները	0,6	3,2	1,8	1,3	1,3
ռկոսով	0,5	2,1	1,4	0,9	0,8

ամբողջ բնակչության ընդամենը 44 տոկոսը) (8) , Լեն-
 ֆային Ղարաբաղը աչքի էր Վարենում գիւղի բնակչության
 (հայերի) Վգալի կրճատումով : 1923-1979 թուականներին
 մարզի գիւղական բնակչութիւնը կրճատուեց 61,3 հազա-
 րով (9) : Այդ տարիներին վերացուած է մի քանի տասնեակ
 հայկական գիւղ (10) : Իսկ ապրաւէյձանցի գիւղաբնակիչ-
 ների թիւը այդ տարիներին անդադար աճում էր :
 Ժողովրդագրական Վարգապման միտումները , ընդհանուր
 առմամբ , հանդիսանում են նաեւ ընկերային- տնտեսական
 եւ մշակութային Վարգապման արտայայտութիւնը : Դրա հետ
 մէկտեղ Լենային Ղարաբաղում , ինչպէս եւ Ապրաւէյ-
 ձանական ՍՍՀի միւս շրջաններում , ուր հայեր են բնակ-
 ւում , կուտակուել են ապագային շլուծուած շատ հարցեր ,
 որոնք , իրենց հերթին , նույնպէս արտայայտուում են այդ
 շրջանների , մասնաւորապէս ԼՂԻՄի ընկերային- տնտեսա-
 կան Վարգապման վրայ : ԼՂԻՄում իրականացուող ընկերա-
 յին-տնտեսական քաղաքականութիւնը ամբողջութեամբ
 վերցրած հանդիսանում է հայ բնակչության շահերի
 ոտնահարման , մարզից հայերի "դուրս քշման"
 քաղաքականութեան շարունակութիւնը :

Նույնիսկ բնակչության աճի աննշան ընթացքի , իսկ
 վերջին տարիներին նաեւ աշխատունակ բնակչության
 քանակի կրճատման պայմաններում , մինչեւ հիմա
 Լենային Ղարաբաղում աշխատանքային միջոցների
 կարողութիւնը Լրիւութեամբ չի օգտագործուում :

7.- ԼՂԻՄ , 50 տարի . . . , էջ 33 : - ՍՍՀՄի Բնակչութեան
 . . . , էջ 126 :

8.- ՍՍՀՄի Բնակչութեան . . . , էջ 14 :

9.- ԼՂԻՄ , 50 տարի . . . , էջ 31 : - ՍՍՀՄի Բնակչութեան
 . . . , էջ 126 :

10.- ԼՂԻՄ , 50 տարի . . . , էջ 31-33 :

Հնունային Ղարաբաղը միշտ տարբերուել է բնակչութեան բարձր կրթական մակարդակով . Ղարաբաղի ծնունդ բարձրորակ մասնագէտները յաջողութեամբ աշխատում են ամբողջ նրկրի ժողովրդական տնտեսութեան շատ ճիւղերում : Ասկայն նրանց ուժերի կիրառման հնարաւորութիւնները ինքնին մարզում ծայր աստիճան սահմանափակուած են : Կիրառման հիմնական ոլորտը հանդիսանում է գիւղատնտեսութիւնը , սակայն այստեղ ալ վրադուածութիւնը կրճատւում է :

Լուրջ հարց է աշխատունակ տարիքի բնակչութեան աշխատանքի տեղաւորման հարցը ոչ միայն արտադրութեան առաջաւոր ճիւղերում , այլեւ գիւղատնտեսութիւնում : Նրիտասարդների գերիշխող մեծամասնութիւնը , որոնք մարզի սահմաններից դուրս են գալիս կրթութիւն ստանալու նապատակով , մասնագիտութեամբ աշխատատեղերի բացակայութեան պատճառով հայրենիք վերադառնալու հնարաւորութիւն չունեն : Իսկ քանի որ նրիտասարդները հեռանում են նրկրամասից , ապա համապատասխանաբար քշանում է նաեւ դպրոցների քանակը եւ նրանցում սովորողների թիւը (11) :

Հնունային Ղարաբաղի տնտեսութիւնը ունի առաւելապէս գիւղատնտեսական բնոյթ : ԼՂԻՄի արդիւնաբերութիւնը ներկայացուած է մի քանի տասնեակ ձեռնարկութիւններով , որոնք մասնագիտանում են հիմնականում դեռեւս մինչեւ յեղափոխութիւնը հիմնադրած մետաքսի եւ մետաքսէ գործուածքների , գինիների եւ քոնեաքի աւանդական , ինչպէս նաեւ կօշիկի , կահոյքի , շինանիւթերի , լուսասարքաւորումների արտադրութիւնների վրայ : Գործնականում որեւէ էական առաջընթացային տեղաշարժ արդիւնաբերութեան ճիւղային կառուցուածքում տեղի չի ունենցել : 1971-80. թուականներին ԼՂԻՄի արդիւնաբերութեան

11.- Տես "Սովետական Դպրոց" , 17 Դեկտեմբեր 1987 :

վարգապման արագացումը պայմանավորված էր առաջին
 հերթին նրանով, որ նախորդ տարիներին մարզի
 վարգապման աւելի ցածր մակարդակ ունէր Լիւրպէյճանական
 ՍՍՀի միւս շրջանների համեմատ : Այսպէս օրինակ,
 1950ական թուականներին մարզում մէկ շնչին 10 անգամ
 աւելի քիչ դրամագլուխ ներդնում էր հասնում, քան
 Լիւրպէյճանում ընդհանրապէս : Բայի դրանից, նշուած
 արագացումը պայմանավորված էր գիւղատնտեսական
 հումքի վերամշակման մէջ մասնագիտացած արդիւնաբե-
 րութեան ձիւղերի ընդլայնմամբ, մասնաւորապէս՝
 քոնեաքի արտադրութեան աճով (5,3 անգամ), գինիների
 (2,3 անգամ 1970-1985 թուականներին), կահոյքի (2,8
 անգամ), որը ոչ միշտ է արտայայտում արդիւնաբերական
 արտադրութեան ծաւալների իսկական աճը՝ արտադրութեան
 այդ տնտեսների վրայ գների բարձրացման հետեւանքով :
 Միւս կողմից, ԼՂԻՄի հարցերի նկատմամբ նման
 "ուշադրութիւնը" պայմանավորված է Լեւոնային Ղարա-
 բաղի բնակչութեան աճող դժգոհութեամբ, որն արտա-
 յայտուեց կեդրոնական մարմիններին վանգուածային
 դիմումներով եւայլն : Եւ արդէն հայ բնակչութեան
 "պահանջկոտութեան որոշ իջեցումը" անմիջականօրէն
 արտայուլուեց մարզի վարգապման վրայ : Այսպէս,
 1981-1986 թուականներին ԼՂԻՄում արդիւնաբերական
 արտադրանքի ծաւալի աճը կազմեց 129 տոկոս եւ չիջեց
 ինչպէս հանրապետութեան (136,3 տոկոս), այնպէս ալ
 հիմնականում աւրապէյճանացիներով բնակեցուած նախի-
 ջեւանի ԻՍՍՀի (203 տոկոս) (12) համապատասխան ցուցա-
 նիշերին : Հիմա ԼՂԻՄը Լիւրպէյճանական ՍՍՀին զի-
 ջում է ինչպէս արտադրուած ապրանքի ծաւալով, այնպէս ալ

12.- Աւր. ՍՍՀի Ժողովրդային Տնտեսութիւնը Մեծ
 Հոկտեմբերի 70ամեակի նախօրեակին, էջ 11, 258, 271,
 272, 279 :

մէկ շնչին ընկնող արդիւնաբերական-արտադրական միջոցներով :

Մարզը բնակչութեան մէկ շնչին ընկնող դրամագլուխներդրումների ծաւալով 1981-85 թուականներին աւելի քան նրկու անգամ , իսկ 1986ին՝ 2,7 անգամ պիջում էր Լիւրպէյձանական ՍՍՀին (13) : Դրա հետ մեկտեղ վերջին մէկուկէս տասնամեակում մարզում շէին կատարւում դրամագլուխ ներդրումների , շինարարական աշխատանքների , հիմնական արտադրամիջոցների շահագործման ծրագիրները : Միայն 1971-1987 թուականներին 147 միլիոն ռուպլու ծրագրուած հիմնամիջոցներից շահագործուեց մօտ 1/4ը (14) : Ընդ որում այդ միջոցների չգալի մասը տրամադրուած էր Արսանկասքի ջրամբարի շինարարութեան համար , որը նախատեսուած էր ցածրագիր ջրջանների ոռոգման համար , որոնց չգալի մասը մարզից դուրս է գտնւում : Համապատասխան նիւթական հիմքի բացակայութեան , մատակարարման մէջ էական թերութիւնների պատճառով ձգձգւում են մի շարք շինարարութիւնների ժամկէտները , աճում է շաւարտուած շինարարութեան ծաւալը , ինչը յանգեցնում է էական կորուստների ԼՂԻՄի ժողովրդատնտեսական համալիրում : Հայաստանից փոքր շերտով բաժանուած ջրջանը գործնականօրէն ոչ մի տնտեսական կապ չունի նրա հետ , շնայած հնարաւորութիւններ , առաւել նաև անհրաժեշտութիւն գոյութիւն ունի : Լիւրպէյձան , ԼՂԻՄի ընդհանուր տնտեսական կապերում Վրաստանի նաև Հայաստանի հետ ջրջանառութեան չափը կապւում է ընդամէնը 2 տոկոսը (15) :

Ոչ մեծ ներկրամասը 1981-1985 թուականներին ամէն տարի միջինը արտադրում էր 145,7 հազար թոն խաղող , մինչեւ 11

13.- Նոյն , էջ 3 , 11 , 270 , 279 :

14.- "Կոմունիստ" , Պաքու , 11 Մարտ 1988 (ռուսերէն) :

15.- Նոյն :

հազար թոն միս, մօտ 55 հազար թոն կաթ, որը ՎԳՎԻՍՐԷՆ
 աւելի շատ է Լիւրպէյճանական ՍՍՀի իւրաքանչիւր 1000
 մարդու համար հաշուած համապատասխան ցուցանիշներից :
 Բարձր են նաեւ այդ արտադրանքների պետական գնումները ,
 ինչպէս ամբողջ Լիւրպէյճանի , այնպէս ալ նրա մի շարք
 գիւղատնտեսական շրջանների հետ համեմատած : Այսպէս ,
 օրինակ , անասունի նա թռչունի պետական գնումները
 բնակչութեան մէկ շնչի հաշուով 1986 թ. ապրիլի 4,6 անգամ
 շատ էին , քան Նախիջեւանի ԽՍՀում , կաթինը՝ 2,7 ան-
 գամ , հացահատիկինը՝ աւելի քան 1,4 անգամ , խաղողինը՝
 1,5 անգամ (16) : Մարզում , որի տարածքը 4,4 հազար քառ-
 քմ. է , ամենցում է 100 հազար խոշոր եղջերաւոր անասուն ,
 աւելի քան 275 հազար ոչխար նաեւ , 95 հազար խոզ
 (Լիւրպէյճանի մէջ բուծուող խոզերի 40 տոկոսը) (17) :
 Տարածքի մէկ միաւորի վրայ ապրիլի անասունի գլխաքա-
 նակը 1,2 անգամ բարձր է ընդհանուր Լիւրպէյճանականից նա
 1,7 անգամ բարձր է գիւղատնտեսական բնոյթով շրջանի՝
 Նախիջեւանի ԽՍՀի ցուցանիշներից (18) :

Բարւոք չէ վիճակը նաեւ մարզի ընկերային Վարգապման
 հարցում : Այսպէս , օրինակ , 10 հազար բնակչութեան
 ընկնող հիւանդանոցային մահճակալների քանակի , բնակ-
 տարածութեան ապահովութեամբ ԼՂԻՄԸ գերազանցում է
 նաեւ Հայաստանին , նաեւ Լիւրպէյճանին , ինչը հիմնականում
 պայմանաւորուած է բնակչութեան արտահոսքով : 1971-1986
 թուականներին մարզում բժիշկների թիւը շնայած կրկ-
 նապատկուէց , սակայն այդ ցուցանիշով ԼՂԻՄԸ ՎԳՎԻՍՐԷՆ
 ՎԻՃԻՈՒՄ է Լիւրպէյճանին (1970ին մարզում կար ընդամենը
 240 բժիշկ) , հիւանդանոցային մահճակալների թիւը ամեն

16.- Աւր. ՍՍՀի Ժողովրդային . . . , էջ 285 , 273-277 :

17.- Նոյն , էջ 3 , 98 , 257 , 262 , 270 , 275 :

18.- Նոյն , նոյն էջերը : S P U R K

18 տոկոսով (19) : Ընդ որում , 10 հազար բնակչի համար
բոլոր մասնագիտութիւնների բժիշկների աճի եւ քանա-
կութեան ու հիւանդանոցային մահճակալների թուով
ԼՂԻՄԸ նա էր մնում Լիւրպէյճանից՝ համապատասխանաբար
1,2 եւ 1,7 անգամ (20) : Ներկայումս Լեռնային Ղարա-
բաղում 10 հազար բնակչի հաշուարկով կայ 28,7 բժիշկ ,
իսկ Լիւրպէյճանում՝ 38,4 (21) :

Տարնցտարի շեն կատարւում բնակելի շէնքերի
շահագործման յանձնելու ծրագիրները , նոյնիսկ պետական
եւ համագործակցական (cooperative) ձեռնարկութիւնների
շինարարութեան ծաւալի զգալի կրճատման պայմաններում :
Ընդհանուր առմամբ , վերջին նրկու տասնամեակներում
(1966-1986) շահագործուած բնակելի տներից ԼՂԻՄում
55,3 տոկոսը ընկնում է անհատական շինարարութեանը , իսկ
Լիւրպէյճանում՝ միայն 41,6 տոկոսը : Իսկ բնակչութեան
բնակտարածութեամբ ապահովուած լինելու բարձր մակար-
դակը պայմանաւորուած է բնակչութեան , առանձնապէս
նրիտասարդութեան զգալի արտահոսքով : Մարզի շատ
գիւղերում հիմա կարելի է տեսնել հայկական լաւագոյն
աւանդոյթներով կառուցուած լաւորակ տներ , ուր ապրում
են աւագ եւ թոշակային տարիքի մարդիկ , կամ դատարկ
տներ՝ "ամառանոցներ" :

Ողբալի վիճակում են գտնւում հաղորդակցման
միջոցները : Շատ գիւղերում , ուր հասարակական
արտադրութիւնում աշխատանքի ընդունուելու հնարա-
ւորութիւնները ծայր աստիճան սահմանափակ են , միակ
ննցուկը կարող է լինել անձնական օժանդակ տնտեսու-
թիւնը (առանձնապէս աւագ տարիքի անձանց համար) :
Ասկայն ձանապարհների բացակայութիւնը եւ ջուկայի հետ

19.- Նոյն , էջ 271 :

20.- Նոյն , էջ 3 , 12 , 270 , 282 :

21.- Նոյն , էջ 12 , 282 :

կապերի հնարաւորութիւնների դժուարութիւնը յանգեց-
նում են նրան , որ բնակչութիւնը թողնում է նւ այդ
գիւղերը : Մարզը մինչեւ վերջին ժամանակները նրկա-
թագծով կապուած չէր այլ շրջանների հետ նւ միայն
վերջերս մինչեւ Ստեփանակերտ անցկացրած 18 քմ.
ներարութեամբ նրկաթագիծը ոչ մի կերպ չի լուծում
ներքին հաղորդակցութեան հարցը : Բացակայում է ամուր
ծածկոյթով ձանապարհային ուղիղ կապը Լեռնային
Ղարաբաղի մարզային նւ շրջանային կեդրոնների ,
ԼՂԻՄի նւ Հայաստանի միջեւ , շնայած որ նրանց միջեւ
տարածութիւնները փոքր են :

Լեռնային Ղարաբաղում կուտակուած ընկերային-
տնտեսական հարցերի լուծման է ուղղուած 1988 Մարտ 24ի
ՍՄԿԿ Կենտկոմի նւ ՍՍՀՄ Նախարարների Խորհրդի որո-
շումը "1988-1995 թթ. Աւրպէյձանական ՍՍՀի Լեռնային
Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ընկերային-տնտեսական
վարգացման արագացման միջոցառումների մասին" : Դա այն
հոգատարութեան վառ արտայայտումն է , որ հանդէս են
բերում կուսակցութիւնը նւ կառավարութիւնը Լեռնային
Ղարաբաղի յնտագայ վարգացման հանդէպ : ՍՄԿԿ Կենտ-
կոմը նւ ՍՍՀՄ Նախարարների Խորհուրդը համամիութե-
նական համապատասխան կազմակերպութիւնների առաջ հարց
են դրել 1988-1989 թուականներին մշակել Լեռնային
Ղարաբաղի մինչեւ 2005 թուականը ժամանակամիջոցը
տնտեսական նւ ընկերային վարգացման համալիր ծրագիրը :
Նշուած ծրագրի իրագործումը լուրջ քայլ կը հանդիսանայ
տնտեսութիւնում նւ ընկերային ոլորտում խոտորումների
ուղղման , ինչպէս նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի արտադ-
րողական ուժերի նւ արտադրական կառուցուածքի
բազմակողմանի վարգացման համար :

ԼՂԻՄի հայկական բնակչութիւնը տառապում է ոչ
միայն ընկերային-տնտեսական ոլորտի խոտորումներից նւ
սպառնալի ժողովրդագրական իրավիճակից , այլեւ տաս-
նամեակներ ջարուհակուող հայ ժողովրդի ազգային իրա-
ւունքների կոպիտ ոտնահարումից , նրա ազգային արժա-

նապատուութեան խոյուժից :

Թուժ էր թէ ԼՂԻՄԻն , որպէս հարուստ պատմութեամբ
եւ մշակոյթով ազգային մարզի պէտք է մեծ ուշադրութիւն
նուիրուէր : Այսպէս , Շուշին անցնալ դարի վերջին
Անդրկովկասի նրորդ քաղաքն էր Թիֆլիսից եւ Պաքուից
յետոյ : Մինչեւ յնդափոխութիւնը՝ 1916ին այստեղ ապրում
էր 41,1 հազար մարդ , որոնց մեծամասնութիւնը հայ էր ,
հրատարակում էր 21 թերթ եւ ամսագիր , որոնցից 19ը
հայերէն լեզուով , իսկ 2ը՝ ռուսերէն (22) : Իսկ այսօր :
Ճիշդ է , դա չի տեղաւորում վարգապման ժամանակակից
չափանիշերի մէջ , շնայած եւ հանդիսանում են մշակու-
թային վարգապման ազգային հարուստ աւանդոյթների վկա-
յութիւնը : Այնինչ տարնցտարի ոտնահարում էին հայերի
ազգային իրաւունքները : ԼՂԻՄԻ դպրոցներում հայ
ժողովրդի պատմութեան դասաւանդման արգելումը , հայե-
րէն լեզուով գրականութեան եւ ուսումնական ձեռնարկ-
ների սահմանափակ ստացումը , Հայկական ԱԱՀի հետ
մշակութային որեւէ կապերի քարդացումը՝ ահա այդ
միջոցների ոչ լրիւ թուարկումը : Դրանով իսկ
հետեւողականօրէն սահմանափակում էր ինքնավարութեան
սահմանադրական իրաւունքը : Նոյնն էր նաեւ քաղաքա-
կանութիւնը գերազանցապէս հայերով բնակեցուած այլ՝
Շահումեանի , Տաշքէսանի , Խանլարի , Շամխորի ,
Քնտապէկի եւ այլ շրջաններում : Լայնօրէն յայտնի դար-
ձան Շամխորի շրջանի Չարտախլու գիւղում հայ
բնակչութեան նկատմամբ տեղի ունեցած օրինականութեան
աղաղակող խախտումները (23) :

22.- 1917 Թուականի "Կովկասեան Օրացոյց" , Թիֆլիս ,
1916 , վիճակագրութեան բաժին , էջ 193 (ռուսերէն) :

- Հայկական Սովետական Հանրագիտարան , հ. 4 , էջ 579 :

23.- "Իզվէսթիա" , 18 Ապրիլ 1987 (ռուսերէն) :

- "Սէլսքանայ ժիպն" , 24 Դեկտեմբեր 1987 (ռուսերէն) :

Նման փաստերը ոչ մի կերպ չեն նպաստում դարերով
 կողք-կողքի ապրող հայ եւ աւրպէյճանցի ժողովուրդների
 միջեւ բարի դրացիական յարաբերութիւնների ամրապնդ-
 ւանը, նրանց դաստիարակմանը պրոլետարական միջազգայ-
 նականի ոգով, հակասում են սովետական կենսակերպի
 կանոններին: Այդ ամէնը չի կարող բնական տագնապ
 շառաջացնել, որ Լեննային Ղարաբաղի հայ բնակչութեանը
 պատմւ է Նախիջեւանի հայերի ձակատագիրը: 1918-20ին
 Նախիջեւանի, ինչպէս նաեւ Աւրպէյճանի այլ վայրերի
 (Պաքու, Շուշի) հայ բնակչութիւնը ենթարկուեց զան-
 գուածային կոտորածի թրքական բռնակալների եւ մու-
 սաւաթականների կողմից: Վ. Վորովսքիս դեռեւս 1906ին
 «Յնդափոխութիւնը եւ Հակայնդափոխութիւնը» Վ.Ի. Լեն-
 նինի խմբագրած յօդուածում (24) հաւաստում էր, որ «...
 կովկասեան պրոլետարիատի մէջ ամենագիտակից տարրը
 հանդիսանում էին հայ բանուորները: Եւ ահա կառա-
 վարութեան աչքում հայերը դառնում են կովկասեան յն-
 դափոխութեան նոյն խորհրդանիշը, ինչ որ հրեաներն էին
 Ռուսաստանի արեւմուտքում եւ հարաւ-արեւմուտքում:
 Յնդափոխական այդ ոյժի դէմ պայքարելու համար հաւաք-
 ւում է կովկասեան բնակչութեան այն մասը, որն իր ե՛ւ
 ընկերային դրութեամբ ե՛ւ կրօնական հաւատալիքնե-
 րով ամենից շատ էր զանազանւում հայերից՝ թաթար-
 ները . . . : Թաթարներին տրուած էր սպաննելու,
 բռնանալու, թալաննելու լրիւ ազատութիւն» (25):

Ըստ վիճակագրական տեղեկութիւնների, հին հայկական
 մարզում՝ Նախիջեւանում 1917ին բնակւում էր 53,9
 հազար հայ (բնակչութեան գրեթէ 40 տոկոսը), 1926ին
 նրանց թիւը այստեղ կրճատուեց գրեթէ 5 անգամ եւ կազմեց

24.- Տես Վ.Ի. Լենին . ԵԼԺ, հ. 11, էջ 577:

25.- Վ.Վ. Վորովսքի . Նրկեր, հ. 3, Մոսկուա, 1933, էջ
 106-107:

11.276 մարդ , իսկ ներկայումս այնտեղ ապրում է միայն 1-2 հազար մարդ (ըստ 1979ի մարդահամարի՝ 3,4 հազար՝ 1,4 տոկոսը ամբողջ բնակչության) : Նախայնդափոխական ժամանակաշրջանի 44 հայկական գիւղից ներկայումս մնացել է միայն 2 գիւղ (26) :

1918-1921 թուականների կոտորածից մազապուրծ եղած եւ իրենց հայրենի հողերը լքած նախիջնեանցի հայերին յետագայում արգիւնուեց վերադառնալ : Ազրպէյճանի եւ Նախիջնեանի Կենտրոնականների որոշմամբ կազմակերպւեալ արգելքներ ստեղծուեցին նրանց վերադարձի համար : 1922-26 թուականներին Նախիջնեանի գաղթական հայերը բազմաթիւ դիմումներ էին յղում Ազրպէյճանի եւ Նախիջնեանի կառավարութիւններին , որ իրենց տները փակ են եւ դատարկ , իսկ հողամասերը՝ անմշակ : Ասկայն , դեռեւս 1922 Յունիս 24ին Ազրպէյճանի ժողկոմխորհի նախագահ Մուսապէկովը Աովետական Հայաստանին յղած հեռագրում հաղորդում է , որ "Ազրպէյճանի ԿԳԿի որոշմամբ արգելւում է բնակչութեան պանգուածային վերաբնակեցումը Ազրպէյճանի սահմաններում" (27) :

Յետագայում , շնայած Նախիջնեանի գաղթական հայերի գանգատ-դիմումների անընդհատ հոսքին , Նախիջնեանի եւ Ազրպէյճանի կառավարութիւնների դիրքորոշումը մնաց անփոփոխ (28) եւ հարցը փաստօրէն փակուեց 1926 Ապրիլ 26ի Նախիջնեանի ԿԳԿի եւ 1926 Մայիս 29ի Ազրպէյճանի ԿԳԿի որոշումներով (29) , շնայած նման որոշումների եւ վճիռների անհիմն լինելը ակնյայտ է : Հիմա ալ Նախի-

26.- 1917 Թուականի "Կովկասեան Օրացոյց" , վիճակագրական բաժին , էջ 215-221 : - ՍՍՀՄի Բնակչութեան . . . , էջ 126 :

27.- ՀՍՍՀ ՀՅԿՊԱ , §. 130 , ց. 4 , տ. 8 , թ. 13 :

28.- Նոյն , ց. 6 , տ. 197 :

29.- Նոյն , տ. 73 : - "Պաքիստի Ռապոշի" , 6 Մայիս 1925 :

ջնւանի առանձին գիւղերում դատարկ են կիսաքանդուած տները, ամբողջ գիւղեր փլատակների են վերածունչ :

Հայ բնակչութեան մշտական արտահոսքը բնորոշ է նաեւ ժամանակակից Աւրպէյձանի համար : Միայն 1970 եւ 1979 թուականների մարդահամարների միջեւ ընկած ժամանակամիջոցում, մինչ Աւրպէյձանի ամբողջ բնակչութեան աճը կազմում է 17,6 տոկոս, իսկ աւրպէյձանցիներինը՝ գրեթէ 25 տոկոս (932 հազար), հայ բնակչութիւնը կրճատուեց 483,5 հազարից մինչեւ 475,5 հազար (30) : Այդ տարիներին ամէն տարի Աւրպէյձանը լքում էր գործնականօրէն 10 հազար հայ : Էապէս փոխուեց Աւրպէյձանական ԱՍՀի հայ բնակչութեան աշխարհագրութիւնը : Աովորական դարձաւ

Աւրպէյձանի հայերի գաղթը Հայաստան եւ միութենական այլ հանրապետութիւններ : Երկրի տարբեր շրջաններում, մասնաւորապէս հիւսիսային Կովկասում, միջին Ասիայում հայ բնակչութեան հիմնական կորիզը Լեռնային Ղարաբաղից է, Կիրովապատից, Շամխորից, Խանլարից, Տաշքէսանից եւայլն :

Պակասում է նաեւ Աւրպէյձանի միւս ազգային փոքրամասնութիւնների քաղաքակրթական կրթութիւնը : 1970-79 թուականների մարդահամարների միջեւ հանրապետութեան ռուս բնակչութիւնը 510 հազարից հասնւ է 475 հազարի՝ 35 հազարով պակաս (31) : Կրճատւում, կամ լրիւ միաձուլւում են Տաղստանի որոշ ժողովուրդներ, թալիշները, թաթարները, պարսիկները եւայլն : Կամ, օրինակ, 1926ի մարդահամարի տուեալներով Աւրպէյձանում ապրում էր 41,2 հազար քիւրտ, սակայն յետագայում քրտական ազգային գաւառը վերացուեց, իսկ քրտական բնակչութիւնը պաշտօ-

30.- 1970 թուականի Բնակչութեան Համամիութենական Մարդահամարի Արդիւնքները . հ. լՎ, Մոսկուա, 1972, էջ 180 (ռուսերէն) : - ԱՍՀՄի Բնակչութեան . . . , էջ 126 :

31.- Նոյն :

նական փաստաթղթերում չի նշվում (32) : Այսպիսով , առկա է Ավրպէճանի ղեկավարութեան խորականական քաղաքականութիւնը ազգային փոքրամասնութիւնների նկատմամբ :

Իսկ Աովնտական Հայաստանում նոյնիսկ սովնտական իշխանութեան առաջին տարիների ամենածանր պայմաններում , հարիւր հազարաւոր գաղթական հայերի հարցը լուծելու հետ մեկտեղ լուծւում էր նաեւ դաշնակեանների կառավարման ժամանակ Հայաստանից Պարսկաստան եւ Ավրպէճան փախած աւրպէճանցիների վերադարձի հարցը : Կարճ ժամանակում փախստականների գրեթէ 80 տոկոսը բնակութեան իրենց նախկին վայրը՝ Հայաստան վերադարձաւ (33) : Նրանք բոլորը ապահովուեցին հողով , բնակավայրով , համապատասխան գիւղատնտեսական սարքաւորումներով , ընդ որում մէկ շնչին ընկնող հողի քանակը աւրպէճանցիների համար աւելի բարձր էր , քան հայերի համար (34) : Ինչ վերաբերում է Ավրպէճանից փախած հայերին , ապա Աովնտական Ավրպէճանի ղեկավարութիւնը ամէն կերպ խոչընդոտում էր նրանց հայրենիք վերադարձին : Այսպէս , օրինակ , Ավրպէճանական գաւառներից փախած հայերից միայն 8,3 տոկոսը (12330 հոգի) (35) վերադարձաւ նախկին բնակավայրերը , իսկ մնացածները մեծ դժուարութիւններով եւ զրկանքներով տեղաւորուեցին Աովնտական Հայաստանում , որը այդ տարիներին ալ ամենախիտ բնակեցուած սովնտական հանրապետութիւններից էր :

Հայկական ՍՍՀում իրականացուող ազգային քաղաքա-

32.- Անդրկովկասեան Աովնտական . . . , էջ 6-7 : - ՍՍՀՄի Բնակչութեան . . . , էջ 126 :

33.- ՀՍՍՀ ՀՅԿՊԱ , §. 130 , ց. 6 , տ. 19 , թ. 36 :

34.- Նոյն , §. 123 , ց. 16 , տ. 1095 , թ. 5 : - "Սէլսքաւայ ժիպն" , 1927 , թիւ 10 , 11 :

35.- Նոյն , §. 130 , ց. 6 , տ. 19 , թ. 40 , 48 :

կանոնադրության վկայությունները հանդիսանում է այն, որ 1926 և 1979 թվականների մարդահամարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, նույնիսկ սովետական հանրապետություններից և արտասահմանից հայերի գործունեայն ենթադրելի պայմաններում, ռուսների թիվը ամեն 3,6 անգամ, իսկ քրեներինը՝ գրեթե 3,4 անգամ (36) : Ավրադյանների թիվը այդ տարիներին ամեն 2,1 անգամ, շնչածախի կառավարության որոշումով և համապատասխան Ավրադյանական ՍՍՀ խնդրանքի՝ 1948-1952 թվականներին Հայաստանից, Վրաստանից և Միջին Ասիական հանրապետություններից կազմակերպվող ապրադյանների վերաբնակեցումը Ավրադյան՝ Կուր-Արաքսի ջրավաճառում ուղղորդող հողամասերի ընդլայնման կապակցությամբ (37) : Այդ տարիներին միայն Հայկական ՍՍՀ-ից Ավրադյան վերաբնակեցվող գրեթե 58,5 հազար ապրադյան (38) , որոնց զգալի մասը այնուհետև վերադարձա :

Երեւանում, ուր կա 2,3 հազար ապրադյան (1979) , գործում են ապրադյանական նրկու դպրոց , ապրադյանական թատրոն , Խ. Աբովյանի անունի Հայկական մանկավարժական հաստատությունում ապրադյանական ֆակուլտետ , այն դեպքում , երբ 200 հազար հայ բնակչությունում Պաքում ֆակուլտետից հայկական թատրոնը , Հայկական մանկավարժական հաստատությունը , շկայվող մշակութային կենդրոն , իսկ մինչպատերազմական

36.- Սովետական Հայաստանը Թւերում . Վիճակագրական տեղեկագիրք , 1923-1927 , Երեւան , 1928 , էջ 10-11 (ռուսերէն) : - ՍՍՀՄի Բնակչութեան . . . , էջ 134 :

37.- Ավրադյանի Տնտեսական Պատմութեան Նիւթերը Տնտեսական Պատմութեան Միջազգային 5րդ Համագումարին , Պաքում , 1970 , էջ 19 (ռուսերէն) :

38.- Նոյն :

Ժամանակաշրջանի 76 հայկական դպրոցներից Պաքուհի ոչ մի հատ չի մնացել (39) :

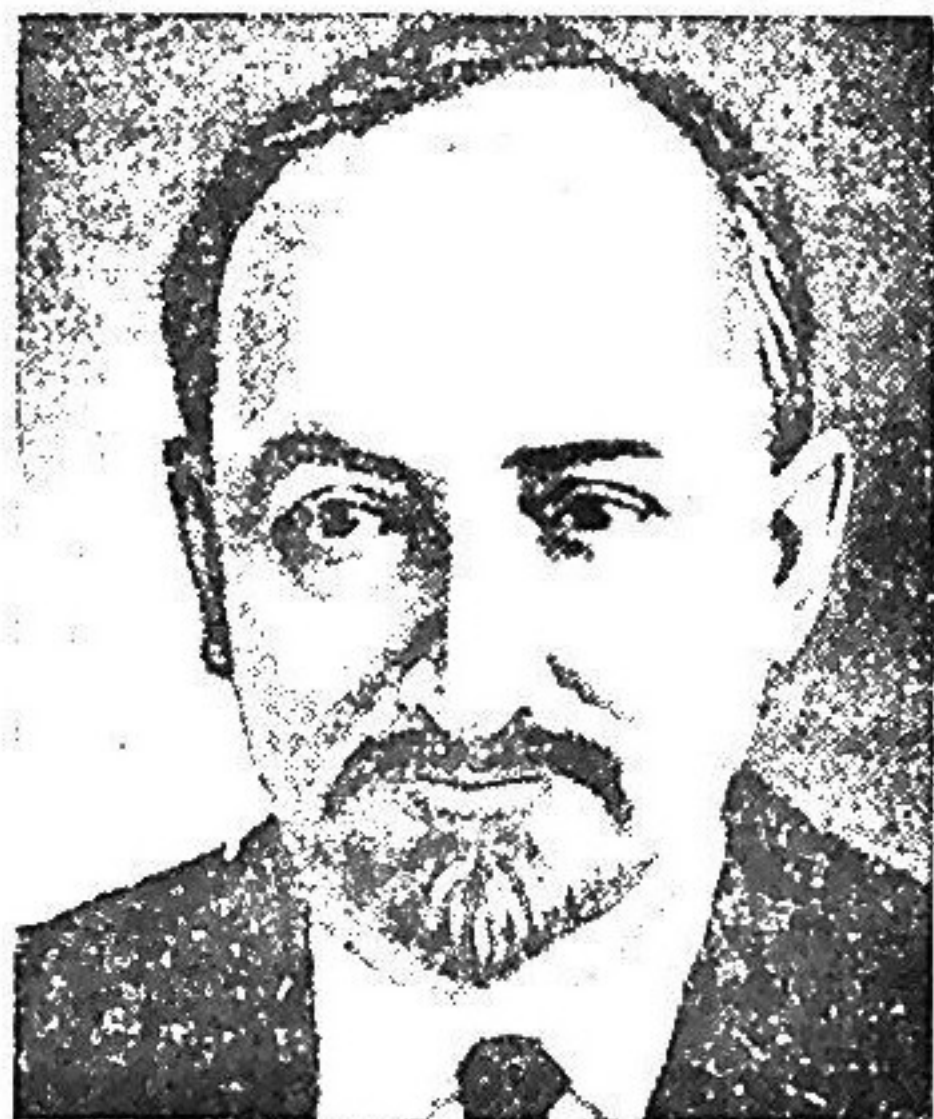
Ամբողջութեամբ վերցրած , Լեռնային Ղարաբաղի հարցը վաղուց դուրս է եկել ընկերային-տնտեսական միջոցառումների շրջանակներից : ԼՂԻՄԻՈՒՄ կուտակուած բոլոր հարցերի գործնական լուծման ուղին մարզի վերամիավորումն է Հայկական ՍՍՀի հետ :

ՍԵՐԿՕ ՕՐՃՈՆԻԿԻՇԷ

ՍԵՐԿԷՅ ԿԻՐՈՎ

ԿԷՈՐԿԻ ՉԻՉԵՐԻՆ

ՆԱՐԻՄԱՆ ՆԱՐԻՄԱՆՈՎ

39.- "Աւստկարտ" , Երեւան , 27 Ապրիլ 1988 , թիւ 52 :

ԼՍԽՆԱՅԻՆ ՎԱՐԱԲԱՎԱԽՈՒՄ ԵՐ ՆՐԱ ՇՈՒՐՔ ՑԵՎԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԻՐԱԳԱՐՉՈՒՐԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Վերը շարադրուածը համոզում է , որ 1988 փետրուար-մարտին տեղի ունեցած իրադարձութիւնները Լեռնային Ղարաբաղում պատահական չէին եւ առաւել եւս՝ հրահրուած չէին դրսից : Նրկրում տեղի ունեցող յնդափոխական վերակառուցումը եւ դեմոկրատացումը Լեռնային Ղարաբաղը ընկալնց որպէս այն ժամանակը , երբ , վերջապէս , կարող է ուղղունլ Լեռնային Ղարաբաղի սահմանադրական կարգավիճակը որոշնլիս թոյլ տրուած սխալը , երբ կը վերանան ազգային քաղաքականութեան լենինեան սկզբունքի խախտումները , ընկերային-տնտեսական եւ մշակութային պարգայման ոլորտներում ԼՂԻՄի հայ բնակչութեան իրաւունքների ոտնահարումը :

1987ի ընթացքում մարզի գրեթէ բոլոր ձեռնարկութիւններում , հիմնարկներում , համագործակցական տնտեսութիւններում եւ պետական տնտեսութիւններում տեղի ունեցան ժողովներ , որոնք որոշումներ ընդունեցին ԼՂԻՄը Հայկական ՍՍՀի հետ վերամիաւորնլու մասին : Այդ որոշումները ժամանակին ներկայացուեցին ղեկավար մարմիններին :

1988ին , ԼՂԻՄի շրջանների ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդների նստաշրջանները որոշումներ ընդունեցին Ազրպէյճանական ՍՍՀից մարզի դուրս գալու եւ Հայկական ՍՍՀի հետ նրա վերամիաւորունլու մասին :

1988 փետրուար 20ին Ատնփանակերտում տեղի ունեցած ժողովրդական դեպուտատների մարչային խորհրդի արտահերթ՝ նստաշրջանը ընդունեց հետեւեալ որոշումը .

“Լսելով եւ քննարկելով ժողովրդական դեպուտատները, ԼՂԻՄԻ մարզային խորհրդի դեպուտատների նշոյթները ԼՂԻՄԸ Լիւրպէյճանական ՍԱՀԻ կազմից Հայկական ՍԱՀԻ կազմի մէջ անցնելու վերաբերեալ Լիւրպէյճանական եւ Հայկական ՍԱՀ Գերագոյն խորհուրդների առջեւ միջնորդելու մասին, ժողովրդական դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշեց։

Ելնելով ԼՂԻՄԻ աշխատաւորների ցանկութիւններից, խնդրել Լիւրպէյճանական ՍԱՀ Գերագոյն խորհրդին եւ Հայկական ՍԱՀ Գերագոյն խորհրդին հանդէս բերել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչութեան ձգտումների խոր ըմբռնում եւ լուծել ԼՂԻՄԸ Լիւրպէյճանական ՍԱՀ կազմից Հայկական ՍԱՀ կազմի մէջ անցնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ՍԱՀՄ Գերագոյն խորհրդի առջեւ ԼՂԻՄԸ Լիւրպէյճանական ՍԱՀԻ կազմից Հայկական ՍԱՀ կազմի մէջ անցնելու հարցի դրական լուծման մասին” (1)։ Մարզային խորհրդի որոշմանը աջակցելու նպատակով Ատենականերտում սկսուեցին աշխատաւորների ցանկութեան պայքարներ։

ԼՂԻՄԻ ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի նստաշրջանի դիմումից յետոյ, Հայաստանի աշխատաւորները, որոնք նրբեք անտարբեր չէին եղել իրենց ազգակիցների՝ Ղարաբաղի հայերի ձակատագրի նկատմամբ, կատարեցին իրենց բարոյական պարտքը, միահամուռ հաւանութիւն տուեցին Ղարաբաղի հայ բնակչութեան արդարացի պահանջին։ Այդ հաւանութիւնը արտայայտուեց Փետրուար 21ից սկսած աշխատաւորների ժողովների ընդունած որոշումներում, ցոյցերում եւ միթինկներում։ Ցոյցերը եւ միթինկները, - որոնց մասնակիցների թիւը գնալով աճում էր, առանձին օրերին հասնելով մի քանի հարիւր հազա-

1.- “Սովետական Ղարաբաղ” օրաթերթ, 21 Փետրուար 1988։

րի , - անցնում էին նրկրում տնդի ուննցող յնդափոխական վերակառուցման , կուսակցութեան լենինեան ազգային քաղաքականութեան հաւանութեան ոգով : Տույարարները կրում էին ՍԱՀՄ եւ Հայկական ՍԱՀ պետական դրօշները , Վ.Ի. Լենինի եւ Մ.Ա. Կորպաշովի նկարները , պատառներ՝ «Լենին-կուսակցութիւն-Կորպաշով» , «Յանուն վերակառուցման , դեմոկրատացման եւ հրապարակայնութեան» մակագրութիւններով : Տնդի ուննցած ցոյցներում նշոյթներ ուննցան գիտութեան եւ մշակոյթի ականաւոր գործիչներ , բանուորներ , ուսանողներ , տարբեր ստնդծագործական միութիւնների ներկայացուցիչներ : Նշոյթ ուննցան Հայկական ՍԱՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի նախագահ , Առնիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոս , ՍԱՀՄ Գերագոյն Խորհրդի դեպուտատ Վ. Համբարձումեանը , գրող , Առնիալիստական աշխատանքի հերոս , Հայկական ՍԱՀ Գերագոյն Խորհրդի դեպուտատ Ա. Խանգատեանը , ՍԱՀՄ ժողովրդական դերասաններ Ա. Աարգսեանը եւ Յ. Չէքիճեանը , բանաստնդծներ Ա. Կապուտիկեանը , Ռ. Դաւոյեանը եւ շատ ուրիշներ : Կային Աֆղանիստանում ծառայած Վինուորների , աշխատանքի եւ պատերազմի վեթերանների , Հայկական ՍԱՀում բնակուող տարբեր ազգութիւնների՝ ռուսների , ուքրաինացիների , քրտների , ասորիների ներկայացուցիչների նշոյթներ : Իրենց եւ իրենց ընկերների անուանից նշոյթ ուննցողները հաւանութիւն էին տալիս ԼՂԻՄի հայ բնակչութեան արդարացի պահանջին , կարդում էին ՍՄԿԿ Կենտկոմին , սովետական կառավարութեանը , ընկեր Մ.Ա. Կորպաշովին ուղղուած նամակներ , հեռագրեր , որոշումներ :

Բազմահազարնոց ցոյցերի առաջին նրեք օրերին Վանգուածային տնդնկատուութեան կեդրոնական եւ տնդական միջոցները լրիւ անտեսնլ էին ինչպէս այդ ցոյցերն ու նշոյթները , այնպէս ալ Լեռնային Ղարաբաղի Մարզային Խորհրդի նստաշրջանը եւ նրա կողմից այդքան կարենուոր որոշման ընդունումը : Ասկայն յետոյ կեդրոնական հեռուստատեսութեան «Ժամանակ» ծրագիրը Լեռնային Ղարա-

բաղի հայ բնակչութեան սահմանադրական պահանջը որպէս
"ծայրայնականների" եւ "ազգայնամուլների" կողմից
հրահրուած որակեց : Տեղի ունենցածի՝ նման շուտափոյթ ,
անհիմն գնահատականը վայրոյթ առաջացրեց եւ նպաստեց
ցուցարարների թուի աւելացմանը : Միւս կողմից , այդ
գնահատականը թուլատրեց Լիւրպէյճանի պարբերական մա-
մուլին ("Պաքիսսքի Ռապոշի", "Մալատեօժ Լիւրպէյճանա",
"Լիւրպէյճան") լայն պայքար ծաւալել "այդ սրիկանների" ,
"ծայրայնականների" , "ազգայնամուլների" , "հրահրող-
ների խմբի" դէմ , որոնք համարձակուեցին բարձրացնել
Լեռնային Ղարաբաղի հարցը : Յաջորդ օրերին ալ վան-
գուածային տեղեկատուութեան եւ կեդրոնական ու
հանրապետական միջոցները շէին շօշափում սկսուած շարժ-
ման ո՛չ պատճառը , ո՛չ ալ հարցի լուծման հնարաւոր տարբե-
րակները , այլ միայն շնշտադրում էին միջազգայնացման
եւ ժողովուրդների բարեկամութիւն քարոզելու անհրա-
ժեշտութիւնը , շնայած ինչպէս յայտնի է , ցոյցերի
մասնակիցները ե՛ւ Ղարաբաղում , ե՛ւ Հայաստանում
հանդէս շէին գալիս ո՛չ միջազգայնացման , ո՛չ ալ
ժողովուրդների բարեկամութեան դէմ : Հայաստանում այդ
ցոյցերի օրերին շլսուեց ոչ մի նշոյթ աւրպէյճանցիների
դէմ , շնդան որեւէ գործողութիւններ , որոնք կարող է
վնաս հասցնէին ժողովուրդների բարեկամութեանը :

Հայ ժողովրդի մեծ գոհունակութիւնը առաջացրեց
հանրապետութեան հասարակայնութեան ներկայացուցիչների
ընդունումը ԱՄԿԿ Կենտկոմի գլխաւոր քարտուղար Մ.Ա.
Կորպաշովի եւ ԱՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա.Ն.
Նաքովլենի կողմից : Այդ ընդունելութեան մասին հայ-
կական հեռուստատեսութեամբ պատմեց բանաստեղծուհի Ա.
Կապուտիկեանը :

Փետրուար 26ին հայկական հեռուստատեսութեամբ հան-
դէս նկաւ նրեւանում գտնուող ԱՄԿԿ Կենտկոմի քար-
տուղար Վ.Ի. Տուկիխը , որը ընթերցեց ԱՄԿԿ Կենտկոմի
գլխ. քարտուղար Մ.Ա. Կորպաշովի դիմումը Լիւրպէյճանի
եւ Հայաստանի աշխատաւորներին , ժողովուրդներին :

Դիմումով արտայայտուած էր անհանգստութիւն Լեւոնային
 Լարարադում եւ նրա շուրջը իրադարձութիւնների վար-
 արարմամբ, նշում էր, որ «ԼՂԻՄ-ում քիչ թնրութիւններ
 Դժուարութիւններ չեն կուտակուել» : Մ.Ա. Կորպաշովը
 շնչ, որ «մենք կողմնակից չենք այն բանին, որ խու-
 փենք տարրեր գաղափարների ու առաջարկութիւնների
 արտայայտ քննարկումից, բայց դա հարկաւոր է տենել
 անգիտ, դեմոկրատական ընթացքի եւ օրինականութեան
 արջանակներում, թոյլ չտալով, որ նուազագոյն իսկ չափով
 նասուի մեր ժողովուրդների միջազգայնական համա-
 արմութիւնը» : Մ.Ա. Կորպաշովը կոչ արեց նրկու հան-
 ապետութիւնների աշխատաւորներին «հանդէս բերել
 քաղաքացիական հասունութիւն ու համբերութիւն, վերա-
 րաւել բնական կենսքի ու աշխատանքի, պահպանել հաս-
 ակական կարգը» (2) : Մ.Ա. Կորպաշովի դիմումը միա-
 ամանակ հրապարակուեց Ազրպէյճանական ԱԱՀ-ում : Նոյն
 րը կայացած Հայաստանի Կոմկուսի պլենումը որոշում ըն-
 րուեց ԼՂԻՄի հարցերով յատուկ յանձնաժողով ստեղ-
 նելու խնդրանքով դիմել ԱՄԿԿ Կենտկոմ եւ այդ հարցը
 քննարկել ԱՄԿԿ Կենտկոմի առաջիկայ պլենումում, որը
 ղեկք է նուիրուած լինի ազգային յարաբերութիւննե-
 րին (3) :

ԱՄԿԿ գլխաւոր քարտուղարի դիմումը խորը
 ամբողջական եւ մեծ յոյսով ընդունուեց Հայկական ԱԱՀի
 աշխատաւորների կողմից : Փետրուար 27ին, Նրեւանի
 յոյցի մասնակիցները որոշում ընդունեցին վերջացնել
 յոյցերը, վերադառնալ իրենց աշխատավայրերը, հար-
 աճային աշխատանքով շարաք եւ կիրակի օրերին ետ բերել
 կորցրածը, հատուցել վնասը, ինչը եւ տրուեց : Այդ
 որոշման մասին յոյցի մասնակիցները հեռագրեցին Մ.Ա.

2. «Կոմունիստ» օրաթերթ, Նրեւան, 27 Փետրուար 1988 :

3. «Կոմունիստ» օրաթերթ, Նրեւան, 28 Փետրուար 1988 :

Կորպաշովին : Հայկական ԱԱՀի բնակչութիւնը յոյս էր
յայտնում , որ Լեննային Ղարաբաղի հարցը կը դառնայ
ներկրի կուսակցական , եւ սովետական մարմինների բազմա-
կողմանի քննարկման առարկան : Այդ յոյսը ամրապնդուեց
ԱՄԿԿ Կենտկոմի Քաղաքաշինության օրոշումից յետոյ , որը
ԱՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարութեանը պարտաւորեցրեց
ընդհուպ վրադուել ԼՂԻՄի հարցով :

Այլ հուսով էին ընթանում իրադարձութիւնները
Ազրպէյճանական ԱԱՀում : Առկայիթում , Փետրուար
27-29ին իշխանութիւնների թողտուութեան պայման-
ներում ազգայնամուլ կիրքով տրամադրուած եւ ծայրա-
յնդականութեամբ տոգորուած տարրերը "մահ հայերին"
կոչով կազմակերպեցին հայ բնակչութեան կոտորած , որն
ուղեկցւում էր բռնաբարութիւններով , ջարդերով , բաւա-
նով : Տոհուկներն տասնեակներով անմեղ մարդիկ , մօտ
երկու հարիւրը վիրաւորուեցին(*) : Առկայիթից Հայաս-
տան եկան 3000ից աւելի փախստականներ , որոնց պատ-
մածները տեղի ունեցածի մասին յիշողութեան մէջ
տրթնացնում են 1915ին Բուրքիայում հայ ժողովրդի
եղեռնի ամենաողորնագական էջերը : Ամբողջ հայ ժողո-
վուրդը , Հայկական ԱԱՀ Գերագոյն Խորհուրդը , մեր ներկրի
լայն հասարակայնութիւնը խստօրէն պարսաւեցին
Առկայիթի հրնշագործութիւնները :

Ո՛չ վանգուածային տեղեկատուութեան միջոցները , ո՛չ
ալ Ազրպէյճանի Կոմկուսի Կենտկոմը չտուեցին սույիա-
լիստական պնտութիւնում այս շպատկերացուող շարա-
գործութեան քաղաքական գնատականը , այն ներկայացնելով
որպէս խուլիկական տարրերի սարքած անկարգութիւն-
ներ : Աակայն մամուլի էջերում տպուած աղքատիկ տեղե-

* Առկայիթի մէջ գազանաբար սպաննուած եւ անյայտ
կորած հայերու թիւը կը հասնի 400ի , իսկ վիրաւորներուն
թիւը 1000էն աւելի է :

կութիւնները , այն փաստը , որ Առաքելաբանութեամբ կոտորածը
 սկսուեց Մ.Ա. Կորնելիոսի դիմումից յետոյ , թոյլ նն տալիս
 նկարագրուիւն անելու , որ բարբարոսական այս գործո-
 ղութիւնը ուղղուած էր յնդափոխական վերակառուցման
 քաղաքականութեան դէմ , սովետական իշխանութեան
 հնդիւնականութեան խարխաւմանն ու Լեւոնայի Ղարաբաղի
 շուրջը իրադրութեան բարդացմանը : Ինչպէս ճիշդ ձեւով
 նշում էր "Իվլենսթիա" ("Լուրեր") օրաթերթը , պէտք է
 ընդունել "ցաւալին , վայրենին , անմարտնելին . մարդ-
 կանց սպանում էին , ֆիզիքապէս եւ բարոյապէս խնդրում
 միայն այն պատճառով , որ նրանք ալլապի նն" (4) :
 Ուշադրութիւն է գրաւում եւ այն փաստը , որ Պաքուին մօտ
 գտնուող Առաքելաբանութեան քաղաքը զօրքերը ուշացումով
 մտցունցին , ինչը եւ ջարդարարներին թոյլ տուեց փա-
 տօրէն անարգել կերպով ի կատար ածել իրենց մտադրածը :
 Այդ փաստին նոյնպէս քաղաքական գնահատական չի տըր-
 ւել : Հենց Առաքելաբանութեան արիւնշալի իրադարձութիւններից
 յետոյ միութենական հանրապետութիւնների Գերագոյն
 խորհուրդները որոշումներ ընդունեցին , ուր անհան-
 գըստութիւն եւ տագնապ էր արտայայտւում ստեղծուած
 իրադրութեան կապակցութեամբ , որը գտնւում է "մեր նրկրի
 նդրաշրական բոլոր ժողովուրդների բարեկամութեան ,
 միասնականութեան եւ համախմբութեան յետագայ ամրա-
 պնդման հետ հակասութեան մէջ" (5) :

Ասկայն վանգուածային տեղեկատուութեան որոշ
 օրկաններ , առանձնապէս Ավրադյանական ԱԱՀում ,
 ակնյայտօրէն ձգտում էին հաւասարութեան նշան դնել մի
 կողմից Լեւոնայի Ղարաբաղում ու Հայաստանում իրա-
 դարձութիւնների` եւ միւս կողմից` Առաքելաբանութեան կոտո-
 րածի միջեւ : Անտեսուում է այն ակներեւ փաստը , որ ,
 չնայած Հայկական ԱԱՀի բնակչութեան ծայր աստիճան

4.- "Իվլենսթիա" , 14 Մայիս 1988 :

5.- "Փրաւտա" , 23 Մարտ 1988 :

լարուած վիճակին , որը կապուած էր Առւմկայիթի հրնշաւոր
կոտորածի լուրի , ինչպէս նաեւ հաւաստի տնդնկու-
թիւնների բացակայութեան հետ , ինչը , բնականօրէն ուժ-
գընացնում էր լարուածութիւնը եւ ծնում տարբեր լուրեր ,
Հայաստանում , ուր կայ 160 հազարանոց աւրպէյճանական
բնակչութիւն , աւրպէյճանացիների նկատմամբ բռնութեան
կամ վիրաւորանքի ոչ մի դէպք թոյլ չտրուեց : Այդ ծանր
պայմաններում հայ ժողովրդի բոլոր խաւերը ցուցա-
բերեցին ողջամտութիւն եւ զսպուածութիւն : Կատարուած
հրնշագործութիւնների առիթով ժողովրդի արդարացի
վայրոյթը շմթագնեց նրա գիտակցութիւնը : Անմեղ
վոհների համար վիշտն ու ոչ միայն Լեռնային Ղարա-
բաղում , այլեւ Աւրպէյճանական ԱԱՀի շատ շրջաններում
ապրող իրենց հայրենակիցների ճակատագրի համար տագնապը
արտայայտուեցին հայ կանանց 1988 Մարտ 8ի բազմա-
հազարանոց սգոյ նրթում դէպի 1915ի եղեռնի վոհների
յուշարձանը : Հայ ժողովրդի ողջամտութիւնը եւ զսպուա-
ծութիւնը արտայայտուեցին նաեւ Մարտ 26ին՝ Նախօրօք
նշանակուած ցոյցի օրը , նրբ երեւանի աշխատավորութիւնը
ըմբռնելով անցանկալի հետեւանքների հնարավորութիւ-
նը , ետ կանգնեց նշոյթներից :

Կ'արժէ նշել , որ յատկապէս Առւմկայիթում տնդի ունե-
ցած ողբերգական իրադարձութիւններից յետոյ , արտասահ-
մանեան զանգուածային տնդնկատութեան միջոցները ,
մասնավորապէս ԱԱՀՄի համար հաղորդումներ տուող
ռատիոկայանները , սկսեցին մեծ ուշադրութիւն յատկացնել
Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ կատարուող իրադար-
ձութիւններին , իւրովի մեկնաբանել դրանք եւ հակա-
սովետական քարոզչութիւն տանել : Շատ միամիտ կը լինէր
կարծել , որ մեր գաղափարական հակառակորդները կարող
էին ձեռքից բոյ թողնել նման հազուագիւտ հնարա-
ւորութիւնը՝ իրենց նպատակների համար օգտագործել
Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ տնդի ունեցած իրադար-
ձութիւնների բարդացումը , յատկապէս Առւմկայիթում հայ
ազգաբնակչութեան կոտորածի կազմակերպման փաստը :

Նմանապէս միամտութիւն եւ սխալ կը լինի կարծել , որ
Լեւոնային Ղարաբաղի շարժումը հրահրուած է դրսից՝
արեւմտեան երկրների յատուկ գործակալութիւնների
կողմից : Նման տարրերակի առաջ քաշման առաջնայ-
նութեան կասկածելի պատիւը պատկանում է Լիւրպէյ-
ճանական ՍԱՀի մամուլին , որը նախաձեռնեց անհեթեթ եւ
անապացոյց փորձ՝ Լեւոնային Ղարաբաղի շուրջ կատարուող
իրադարձութիւնները կապել «դրսից հրահրման» հետ (6):

Պարզ է , որ արտասահմանի հայերը անտարբեր չմնացին
Լեւոնային Ղարաբաղի եւ նրա շուրջ իրադարձութիւնների
նկատմամբ : Փարիզում , Նիւ Եորքում , Մոնթրէալում ,
Թորոնթոյում , Ուաշինկթընում , Լոս Անճելիսում ,
Սիտնիյում , Պէյրուսում , Պուէնոս Այրեսում ,
Միլանոյում եւ այլ տեղերում անցկացուած զոյցերը անցան
«Հաւատում ենք հրապարակայնութեանը» , «Հաւատում ենք
Կորպաշովին» կոչերով , վստահութիւն էին արտայայտում
սովետական հասարակութեան դեմոկրատացման եւ վերա-
կառուցման քաղաքականութեան նկատմամբ : Արտասահ-
մանեան մամուլի հաղորդումների համաձայն ՍԱՀՄի
դեսպանութիւնները եւ ներկայացուցչութիւնները Մոնթ-
րէալում , Ուաշինկթընում , Փարիզում , Լիւքսեմբուրգում , Սան
Յրանսիսքոյում եւ այլ քաղաքներում ընդունեցին նշուած
երկրների հայկական համայնքների ներկայացուցիչներին :
Վերջիններս նրանց յանձնեցին դիմումներ սովետական
կառավարութեան եւ Մ.Ա. Կորպաշովի հասցէով՝ Լեւոնային
Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիաւորելու հարցը
դրականօրէն լուծելու խնդրանքով : Արտասահմանեան
հայկական մամուլում հրատարակուած նիւթերը Լեւոնային
Ղարաբաղում եւ Սովետական Հայաստանում տեղի ունե-
ցող իրադարձութիւնները անկողմնակալօրէն էին լու-
սարանում : «Ժամանակն է ուղղել սթալինեան սխալները :
Լենինեան սկզբունքների հիման վրայ հայ ժողովրդի

խնդրանքի կատարումը աւելի եւս կ'ամրապնդի վերակառուցման եւ հրապարակայնութեան կորպաշովեան քաղաքականութիւնը" (7) : "Այդ ցոյցերը Կորպաշովի դէմ չեն ուղղուած , որը սովետական հասարակութեան ներմուծնց դեմոկրատիայի եւ մարդու իրաւունքների պահպանման սկզբունքները" (8) : "Հրապարակայնութեան եւ վերակառուցման կորպաշովեան քաղաքականութիւնը մեզ յուսադրում են , որ հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները կ'իրականանան" (9) :

Հայկական սփիւռքի ներկայացուցիչների նշոյթների , արտասահմանեան հայկական մամուլի նիւթերի վերլուծութիւնը վկայում է , որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութեան պահանջին սատարելու գործողութիւնները հայկական սփիւռքում հաշուի էին առնում նաեւ ՍՍՀՄի եւ ԱՄՆի միջեւ շարունակուող երկխօսութեան , միջազգային լարուածութեան թուլացման շահերը , որ արտասահմանի հայերի գերակշռող մասը ՍՍՀՄի նկատմամբ գրաւում է բարնացակամ դիրքորոշում :

Տեղի ունեցած իրադարձութիւնների իսկական արմատները եւ պատճառները գտնւում են ինքնին Լեռնային Ղարաբաղում , ՍՄԿԿ ազգային քաղաքականութեան լեռնինեան սկզբունքների կոպիտ խախտման , այդ մարզի հայ բնակչութեան իրաւունքների ոտնահարման այն հնդձուցիչ մթնոլորտում , որը այստեղ ստեղծւում էր մարզի Ազրպէյճանի կազմում գտնուած ամբողջ ժամանակ , ինչին նպաստում էին անհատի պաշտպանութեան եւ լծացման ժամանակաշրջանների բարքերը : Այն , որ նման մթնոլորտը դարձել է անտանելի ԼՂԻՄի հայ ազգաբնակչութեան համար , վկայում է այն միաժամուռութիւնը , համա-

7.- "Նոր Օր" , ԱՄՆ , 11 Մարտ 1988 :

8.- "Քալիֆորնիա Քուրրիեր" , ԱՄՆ , 3 Մարտ 1988 :

9.- "Մասիս" , ԱՄՆ , 9 Մարտ 1988 :

մթուօթիւնն ու յամառութիւնը , որով Լեննային
Ղարաբաղի հայերը բազմիցս բարձրացնում էին մարզի
առնականադրական կարգավիճակի փոփոխման հարցը : Դրա
մասին են վկայում նաեւ 1988ի ժողովուրդին սկսած
Ղարաբաղի հայերի նշույթները այն պահանջով , որ իր
նշանակեցութեամբ գտաւ ոչ միայն մարզային խորհրդի որոշման
էջ , այլեւ կուսակցութեան Լեննային Ղարաբաղի
մարզային կոմիտէի պլենումի 1988 Մարտ 17ի որոշման
էջ , ուր ասուած է . “Արտայայտելով ինքնավար մարզի հայ
նապոյթեան իղծը , Լեննային Ղարաբաղի կոմունիստ-
ների մեծամասնութեան կամքը , խնդրել ԱՄԿԿ Կենտկոմի
աղաքիւռոյին քննարկել նա դրական լուծում տալ
Լեննային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Հայաստանին
իսկորուելու հարցին , դրանով իսկ ուղղելով 20ական
ուականների սկզբին թոյլ տուած պատմական սխալը
Լեննային Ղարաբաղի տարածքային պատկանելիութիւնը
որոշելիս” (10) :

Լեննային Ղարաբաղում կատարուող իրադարձու-
թիւնների հետ կապուած Հայաստանում տեղի ունեցող
ոյցերի մասին ճշմարտութիւնը կայանում է նրանում , որ
արանցում արտայայտուելին Աովետական Հայաստանի
շխատաւորների տասնամեակներով տառապած կամքը : Ան-
բաժնեշա է ընդգծել , որ կուսակցութեան գաղափարների նա
աղաքականութեան նկատմամբ ունեցած խոր հաւատար-
մութիւնը ցուցարարներին ստիպեցին յարաբերակցել իրենց
ողովրդի ճակատագիրը պետական շահերի հետ , գիտակցել
Մ.Ա. Կորպաշովի դիմումի ոգին նա վերադառնալ իրենց
շխատանքի նա ուսման վայրերը : Գնահատելով Լեննային
Ղարաբաղը նա նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադար-
մութիւնները , պէտք է նշենք այն սկզբունքային դրոյթից ,
որն արտայայտեց Մ.Ա. Կորպաշովը լրագրողների հետ
ունեցած զրոյցում Հարաւսլաւիա կատարած պաշտօնական այ-

0.- “Աովետական Ղարաբաղ” , 18 Մարտ 1988 :

յի ժամանակ : "Նրանցից ոչ ոք , - ասաց Մ.Ա. Կորպաշովը , -
հարցը չէր դնում ո՛չ սովնտական իշխանութեան , ո՛չ
սովնտական պետութիւնից անջատուելու , ո՛չ ալ սոցիա-
լիզմի մասին , ոչ : Ծանաշւում էին ն՛լ կուսակցութեան ,
ն՛լ այն քաղաքականութեան դերը , որը նա անց է կացնում
Վ.Ի. Լենինից յետոյ ապագային յարաբերութիւնների
ուրոտում : Խօսքը գնում էր այն մասին որ կան մշա-
կութային , ժողովրդագրական բնոյթի հարցեր , որոնք
վերջին ժամանակներում դուրս էին մնացել տնտեսաշտից :
Կուսակուռն նն հարցեր" (11) :

Պէտք է նշել , որ նոյնիսկ Լեննային Ղարաբաղում
կատարուող իրադարձութիւնների այսքան յստակ գնահա-
տականից յետոյ , նրկրի վանգուածային տնղ նկատուութեան
որոշ օրկաններ շարունակում էին այդ հարցում վարել ոչ
անանձնական գիծ , որը Մ.Ա. Կորպաշովի ասածներին հա-
կառակ էր : Որոշ չափով , ձիշդ տնղ նկատուութեան պակասը
լրացրնց յայտնի հրապարակախօս նւ գրող , Խաղաղութեան
պաշտպանութեան սովնտական կոմիտէի նախագահ Գ. Պո-
րովիկի կողմից պատրաստուած "Դիրքորոշում"
հնռուստահաղորդումը , որը նուիրուած էր Լեննային
Ղարաբաղում տնղի ուննցած իրադարձութիւններին :

Կասկած չի կարող լիննլ , որ ժամանակը կը պարզաբանի
բացարձակ անհիմնութիւնը այն պնդման , որ Լեննային
Ղարաբաղի նւ Հայաստանի հարիւր հաւարաւոր աշխատա-
ւորները շարժման մէջ էին ընդգրկուել "ծայրայնղական-
ների" նւ "ապգայնականների" կողմից : Նման պնդումը ոչ
այլ ինչ է , քան "ապգային յարաբերութիւնների թարախապա-
լարների ստիպողական ննրաձման" (12) կրկնօրինակ ,
ուժային հնարներով իրականութեան խնղաթիւրման
արձագանգը :

11.- "Փրաւտա" , 17 Մարտ 1988 :

12.- "Իվվէսթիա" , 15 Ապրիլ 1988 :

Այսպիսով , Լեննային Ղարաբաղի իրադարձութիւնները չեն կրում հակասոցիալիստական , հակասովետական բնոյթ , չեն արգելում մեր նրկրում տեղի ունեցող յնդափոխական վերակառուցման եւ դեմոկրատացման ընթացքին : Ընդհակառակը , հենց վերակառուցման եւ դեմոկրատացման կողմից ստեղծուած հրապարակայնութեան , քաղաքական ազատութեան մթնոլորտը հնարաւոր դարձրեց Լեննային Ղարաբաղի մարզի հայ ազգաբնակչութեան կամքի ազատ արտայայտումը : Դա ակնյայտ է :

Լեննային Ղարաբաղի ձախտագրի մասին հոգատարութեամբ է թելադրուած 1988 Յունիս 15ին ՀԱՍՀ Գերագոյն Խորհրդի նստաշրջանի ընդունած որոշումը Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայկական ՍՍՀ կազմի մէջ մտցնելու մասին : Հանրապետութեան բարձրագոյն ատենը խնդրանքով դիմեց ՍՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդին քննարկել եւ դրականապէս լուծել այդ հարցը (13) :

Լեննային Ղարաբաղում եւ նրա շուրջ տեղի ունեցած իրադարձութիւնների վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս , որ Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմանադրական կարգավիճակի հարցը վերաբերում է ազգային յարաբերութիւնների ոլորտի այն առաջնահերթ հարցերին , որոնք իրենց լուծումը պէտք է գտնեն յնդափոխական վերակառուցման եւ դեմոկրատացման ոգով , ՍՍՀՄ լենինեան ազգային քաղաքականութեան հիմնադիր սկզբունքների համաձայն : Որքան շուտ լուծուի այդ հարցը , այնքան աւելի շուտ կը վերականգնուեն հայ եւ աւրպէյձանական ժողովուրդների միջեւ բարեկամական յարաբերութիւնները :

13.- "Կոմունիստ" , Երեւան , 16 Յունիս 1988 :

ՓԱՍՏԱԹՈՒՆԹԵՐ

ՓԱՍՏԱԲՈՒՂԲ Ը

ԴԻՄՈՒՄ

**ԱՋՐՊԷՅՃԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՇԽԱՏԱԻՈՐՆԵՐԻՆ , ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ**

Թանկագին ընկերներ ,

Դիմում եմ ձեզ Լեռնային Ղարաբաղում եւ նրա շուրջ ստեղծուած իրադարձութիւնների կապակցութեամբ :

Բարձրացունել է այդ ինքնավար մարզը Ապրապէճանական ԱԱՀից Հայկական ԱԱՀի կազմի մէջ անցնելու հարցը : Դրան հաղորդունել է սրութիւն ու տրամաթիքութիւն , որոնք յանգեցրել են լարուածութեան եւ անգամ օրէնքի շրջանակներից դուրս եկող գործողութիւնների :

Անկեղծօրէն ասեմ . ԱՄԿԿ Կենտկոմն անհանգստացած է իրադարձութիւնների նման վարգայումից , այն յղի է ամենալուրջ հետեւանքներով :

Մենք կողմնակից չենք այն բանի , որ խուսափենք տարբեր գաղափարների ու առաջարկութիւնների բացայայտ քննարկումից , բայց դա հարկաւոր է անել հանգիստ , դեմոկրատական ընթացքում եւ օրինականութեան շրջանակներում , թոյլ չտալով , որ նուազագոյն իսկ չափով վնասուի մեր ժողովուրդների միջազգայնական համախըմբութեանը : Չի կարելի ժողովրդի ճակատագրի անչափ լուրջ հարցերը նեւարկել տարերքի եւ յոյսերի կամքին :

Շատ կարեւոր է սեփական հոգսերը գնահատել ոչ միայն տնդական պայմանների առումով , այլեւ հաշուի առնելով երկրում ծաւալուած յեղափոխական նորացման ընթացքները :

Այո , մեր կենսութեամբ չլուծուած հարցեր կան , բայց

նրկապառակութիւնների եւ միմիանց նկատմամբ ժողո-
վորդների անվստահութեան բորբոքումը միայն կը խան-
գարի դրանց լուծմանը : Դա կը հակասէր մեր սոցիալիս-
տական սկզբունքներին եւ մեր բարոյականութեանը , սովն-
ական մարդկանց բարեկամութեան ու նշխարութեան
ստանդոյթներին :

Մենք ապրում ենք բազմազգ ներկրում . աւելին , բոլոր
անբաժանելիութիւնները , բոլոր մարզերը , անգամ քաղաք-
ներն ու տեղանքները մեզանում բազմազգ են : Լենինեան
սպագային քաղաքականութեան իմաստն այն է , որ իւրաքան-
իւր մարդ , իւրաքանչիւր ազգ կարողանայ ազատօրէն
արգանալ , որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ կարողանայ բաւա-
ւարել իր պահանջմունքները հասարակական-քաղաքական
կենսի բոլոր ոլորտներում , մայրենի լեզւում ու
շնչակոյթում , սովորոյթներում ու հաւատալիքներում :

Սոցիալիստական միջազգայնականութիւնը մեր հսկա-
նական ոյժի աղբիւրն է : Ժողովուրդների իսկական նշխար-
ութիւնն ու միասնութիւն՝ ահա սա է մեր ուղին :

Լաւ է տեսնլ հայ մենք բանաստեղծ Ե. Չարենցը , դիմելով
ովնտական Ազրաէյճանին .

“Յանուսն հնում կրած անհուն տառապանքի ,
Յանուսն այսօր կոփուող կենսի լիաինչիւն ,
Յանուսն անմահ մեր դաշինքի եւ հաշտ կենսի ,
Նշխարական ժողովրդին ողջոյն , ողջոյն . . . : ”

Եւ դրան որքան լաւ են արծազանգում ազրաէյճանական
ժողովրդի մենք վաւակ Ա. Վուրդունի խօսքերը . “Մենք
ապրում ենք ոչ թէ հարեւանութեամբ , այլ մէկմէկու մէջ :
Ժողովուրդները վաղեմի ժամանակներից օժախի կրակ եւ
անապազօրեայ հաց են փոխ առնլ իրարից” :

Ոչ մի մայր չի համաձայնի , որ իր վաւակներին ազգային
ժողութիւններ սպառնան բարեկամութեան , հաւասարու-
նան , փոխօգնութեան ամրակուռ կապերի՝ սոցիալիզմի
իրաւի մենք նուաճման փոխարէն :

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում քիչ թերու-
իւններն ու դժուարութիւններն չեն կուտակուել : Մարզի

նոր ղեկավարութիւնը պէտք է շտապ միջոցներ ձեռնարկի վիճակը շտկելու համար : ԱՄԿԿ Կնդրոնական կոմիտէն այս առումով յստակ լանձնարարականներ է տուել եւ անմիջականօրէն կը հետեւի դրանց կատարմանը :

Այժմ ամենագլխաւորն է՝ Կնդրոնական ստեղծուած իրավիճակի յաղթահարման , Լիւրպէյճանում եւ Հայաստանում կուտակուած շօշափելի տնտեսական , ընկերային , օդաչորտային եւ այլ հարցերի լուծման վրայ՝ մեր ամբողջ ներկրում իրականացուող վերակառուցման ու նորացման քաղաքականութեան ոգով :

Հարկաւոր է թանկ գնահատել եւ ըստ ամենայնի ամրապնդել աւրապէյճանական ու հայ ժողովուրդների բարեկամութեան աւանդութենքը , որոնք ձեռք են բերուն սովետական իշխանութեան տարիներին : Միայն այսպիսի մօտեցումն է համապատասխանում ԱՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների իսկական շահերին :

Դուք գիտէք , որ մտադրութիւն կայ մեր կուսակցութեան Կնդրոնական կոմիտէի յատուկ պլննում նուիրել աւգային յարաբերութիւնների վարգայմանը : Քննարկուելու են այդ կարենորագոյն հասարակական ոլորտի բաւմաթիւ հարցեր եւ շննիննան աւգային քաղաքականութեան սկզբունքային նուաճումների հիմքի վրայ նշուելու են ընկերային , տնտեսական , մշակութային եւ այլ հարցերի շօշափելի լուծման ուղիները :

Մենք բոլորս միասին սովետական քաղաքացիներ ենք , մենք ունենք ընդհանուր պատմութիւն , ընդհանուր յաղթանակներ , նաեւում ենք թողել մեծ աշխատանք , դառնութիւններ ու կորուստներ : Մենք վրադուած ենք վերակառուցման մեծ գործով , որի յաջողութիւնից է կախուած սոցիալիզմի , մեր հայրենիքի , մեզանից իւրաքանչիւրի ձակառագիւրը :

Նս դիմում եմ ձեզ , ընկերներ , ձեր գիտակցականութեանն ու պատասխանատուութեանը , ձեր ողջամտութեանը : Այս փորձութեան ժամին ալ պաշտպանենք մեր սովետական միջաւգայնականութիւնը , այն բանի անսասան

հաւատը , որ միայն մեր բոլոր ժողովուրդների համերաշխ
ընտանիքում մենք կարող ենք ապահովել մեր
հասարակութեան առաջադիմութիւնը , նրա բոլոր քաղաքա-
ցիների բարօրութիւնը :

Ես ձեզ կոչ եմ անում հանդէս բերել քաղաքացիական
հասունութիւն ու համբերութիւն , վերադառնալ բնական
կենսքի ու աշխատանքի , պահպանել հասարակական կարգը :

Ժամն է ողջախոհութեան ու սթափ վճիռների :

Մ. ԿՈՐՊԱՅՈՎ

(“Առվնտական Հայաստան” , 27 Փետրուար 1988)

=====

ՓԱՍՏԱԲՈՒՂԲ 2

**ԱՄԿԿ Կենտկոմի եւ ԱՍՀՄ Նախարարների Խորհրդի
1988 Մարտ 24ի Որոշումը**

**ԱՋՐՊԷՅՃԱՆԱԿԱՆ ԱՍՀ ԼԵՌՆԱՅԻՆ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐՋԻ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ-
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԱԳԱՑՄԱՆ
1988-1995 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ**

ԱՄԿԿ Կենդրոնական կոմիտէն եւ ԱՍՀՄ Նախարարների
խորհուրդը նշում են , որ Առվնտական Միութեան բոլոր
ժողովուրդների ներառական օգնութեամբ Լեռնային
Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը զգալի յաջողութիւնների է
հասնել ընկերային ու տնտեսական զարգացման գործում ,
ապահովել է ժողովրդական տնտեսութեան նիւթա-
տնիսիկական հիմքի ամրապնդումը : Միայն վերջին նրեք
հնգամեակներում արդիւնաբերական արտադրութեան ծա-
ւալը մարզում մեծացել է աւելի քան 3 անգամ , գիւղա-
տնտեսական արտադրանքի արտադրութեանը՝ 1,5 անգամ :
Էապէս աճել է մարզի մասնակցութիւնը աշխատանքի

հանրապետական ու ընդհանուր միութենական բաժանմանը , գործնականորեն նն պարգանում ամբողջապատ ընթացքները : Բարնչաւունը է բնակչութեան ապահովութիւնը բնակամակներնսով , հիւանդանոցներով , գրադարաններով , աւուամբներով :

Դրա հետ մէկտեղ վերջին ժամանակներս նկատունը է հանրային արտադրութեան արդիւնաւետութեան նուազման միտում : Չեն կատարւում մեծածաւալ շինարարութեան բնակնլի տների գործարկման ծրագիրները : Ընկերային-մշակութային ուղորտի պարգայումը նա է մնում բնակչութեան ամող պահանջներից : Աշխատաւորական շատանձնակազմներում վատացնը է կարգապահութիւնը , իջնը է պատասխանատւութիւնը արտադրանքի արտադրութեան ծրագիրները եւ դրանց մատակարարման պայմանագրային պարտաւորութիւնները կատարնլու համար : Մարվի ձեռնարկութիւնների տակայուն աշխատանքը բայասարար է տնդրադառնում ժողովրդական տնտնսութեան գործերի վիճակի վրայ :

Նշուած թերութիւնները ինչպէս տնդական , տյնպէս ալ հանրապետական կուսակցական եւ սովետական մարմիներնրի ղեկավար եւ կազմակերպչական դերը թուլացննլու , ընդլայնուող դեմոկրատիայի պայմաններում , տնտնսագիտութեան կառավարման տրմտական բարեկարգման իրագործման պայմաններում նրանց դանդաղ վերակառուցման , պանգուածների շրջանում կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի մակարդակն իջեցննլու հետեւանքն են :

Ընունային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարվի ընկերային ու տնտնսական յետագայ պարգայումն ապահովնլու եւ յիշալթերութիւնները վերացննլու նպատակով ԱՄԿԿ Կնդրունական կոմիտէն եւ ԱՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը որոշում են .

1.- Ապրպէյճանի կոմկուսի Կենտկոմին եւ Ապրպէյճանական ԱՍՀ Նախարարների խորհրդին , Ապրպէյճանի կոմկուսի Ընունային Ղարաբաղի մարվ կոմին եւ Ընունային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարվի ժողովրդական դեպու-

տատների սովնալի գործկոմիտե , մարզի կուսակցական ու սովնտական միւս մարմիններին եւ սկզբնական կուսակցական կազմակերպութիւններին՝ ուժեղացնել աշխատւորների վարձարժման քաղաքական ու կազմակերպական աշխատանքը՝ իրագործելու համար ԱՄԿԿ 27րդ համագումարի , ԱՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. Յունիսնան եւ 1988 թ. Ժնեւրուարեան պլենումների որոշումները , կուսակցութեան վերակառուցման ուղեգիծը , գիտատեխնիկական առաջադիմութեան նուաճումների եւ առաջադիմործի օգտագործման , հանրային արտադրութեան վարչական հիման վրայ ընկերային-տնտեսական վարդապետման արագացնելու ուղեգիծը :

Գլխաւոր եւ անյնտաճգնելի խնդիր համարել աշխատւորների , ամբողջ բնակչութեան դաստիարակումը միջազայնութեան , ներայրական բարեկամութեան ու փոխօգնութեան ոգով , վճռականօրէն կանխարգնել տարբեր ժողովուրդների ազգային վարդապետութեան նկատմամբ անյարգալից վերաբերմունքի եւ ազգայնականութեան նուազագոյն դրսնւորումները :

Մշտական ուղադրութիւն նուիրել Լենինային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տնտեսական ու ընկերային վարդապետները : ԱՍՀՄ պետական ծրագրում , ԱՍՀՄ գիտութեան ու տեխնիկայի պետական կոմիտէի եւ ԱՍՀՄ գիտութիւնների ակադեմիայի ներգրաւմամբ 1988-1989 թուականներին մշակել այդ մարզի տնտեսական ու ընկերային վարդապետ մինչեւ 2005 թուականն ընկած ժամանակաշրջանի բարդ ծրագիր , որը նախատեսի մարզի արտադրական ուժերի համակողմանի վարդապետում :

Մշակել եւ 1989 թուականից սկսած ձեռնամուխ լինել ընկերային ոլորտի աւելի արագ վարդապետ բարդ միջոցառումների իրագործմանը , որոնք ապահովեն տասներեքերորդ հնգամեակում մեծածաւալ շինարարութեան ծաւալների մեծացում 1,4 անգամ , որպէսզի մինչեւ 2000 թուականը իւրաքանչիւր ընտանիք ունենայ առանձին բնակարան կամ անհատական բնակելի տուն : Մինչեւ 1995 թուականը

ապահովել հանրակրթական դպրոցներում անցում կառարելը հիմնական միաժամանակյա ուսուցման, նաև այս խնդրի լուծման համար կառուցել 9-10 դպրոց:

1989-1990 թվականների նաև 13րդ հնգամյակի ծրագրերում նախատեսվել կառուցելու 850 տնդանոց մշակույթի պալատ (Առնիշանակերտ քաղաքում), 400 մեծահասականոց մարզային հիւանդանոց, հերթափոխում 600 յաճախամարդարմանատուն, պիոներների(♣) տուն, քաղաքային հիւանդանոց, ինչպէս նաև բնակելի տներ նաև ընկերային այլ կառույցներ ըստ թիւ 1 յաւելումի:

2.- ԱԱՀՄ կապի նախարարութեանը նաև ԱԱՀՄ հնուուստատեսութեան ու ռատիոհաղորդումների պնտակտն կոմիտէին՝ 1988 թվականին մշակել նաև 1988-1989 թվականներին իրագործել բարդ միջոցառումներ, որպէսզի Լնունային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի նա յարակից շրջանների համար ապահովուի ընդհանուր միութենական հնուուստատեսային ծրագրի որակնալ պատկերաստացումը, ինչպէս նաև այդ շրջանում ազրպէյճանական ու հայկական հնուուստատեսութեան ծրագրերի լրիւ ծաւալի ընդունումը (այդ ծրագրերի կազմում տնդական հնուուստատեսութեան ծրագրի պատկերասփուման հնարաւորութեան հետ միասին):

3.- ԱԱՀՄ մշակույթի նախարարութեանն ու Ազրպէյճանական ԱԱՀ նախարարների խորհրդին, հաշուի առնելով Ազրպէյճանական ԱԱՀում ապրող հայ բնակչութեան ցանկութիւնները

- քննութեան առնել Պաքու քաղաքում հայկական տրամաթիքական բաւորոն ստնդճնելու հարցը,

- մշակել նա իրականացնել Լնունային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարածքում գտնուող պատմական ու մշակույթի յուշարձանների վնրականգնման ու վնրանորոգման աշխատանքների յնտագայ անցկացման միջոցառումների համալիր, նկատի ունննալով այդ աշխատանք-

* պիոներ - դպրոցական

ների մէջ ներգրաւել վերականգնման մասնագէտ հայաս-
տանցի վարպետների :

4.- ԱՍՀՄ հրատարակչութիւնների , տպագրութեան նւ-
որդի առնւորի գործերի պետական կոմիտէին՝ տասներ-
կուներորդ հնգամեակում վերականգնել Ատենականերտ
քաղաքի ու Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի
ըջանային կնդրոնների տպարանները , ընդլայնել հայերէն
կրականութեան լոյս ընծայումը , նկատի ունենալով
ապահովել այդ գրականութեան նկատմամբ մարզի
նակչութեան պահանջմունքի ապահովումը :

5.- ԱՍՀՄ քաղաքացիական օդային կապի նախարա-
նութեանը , 1989 թուականին քննութեան առնել Ատենա-
ականերտ քաղաքի օդանաւակայանի վերականգնման հարցը
ներառնալ այն ժամանակակից ռատիոնաւավարական
արքաւորումներով հանդերձաւորումը) մեծ ուղնւորա-
արութեամբ ինքնաթիռների ընդունման համար նւ առ-
որաժնշտութեան դէպքում համապատասխան առաջար-
կութիւններ մտցնել տասներեքներորդ հնգամեակի ծրագրի
նախագիծը նախապատրաստելիս :

6.- Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակ-
չութեան ջրամատակարարումը բարելաւելու նւ ոռոգելի
ողագործութիւնը վարգապնելու համար ԱՍՀՄ հողա-
շակման ու ջրային տնտեսութեան նախարարութեանը նւ
ԱՍՀՄ պետակրորդին

ապահովել 1988-1990 թուականներին Պատարաշայ գետի
վրայ 30 միլիոն խորանարդ մեթր ծաւալով ջրամբարի
նախագծումը նւ նրա կառուցումը հիմնականում տաս-
ներեքներորդ հնգամեակում , նկատի ունենալով առաջին
ներթը գործարկել 1993 թուականին :

Քննութեան առնել տասներեքներորդ-տասնչորսներորդ
հնգամեակներում Կարկաշայ գետի վրայ 20 միլիոն խորա-
նարդ մեթր ծաւալով ջրամբարի նախագծման ու շինարա-
նութեան առաջարկութիւնը նւ ընդունել համապատասխան
որոշում :

1988-1990 թուականների համար "Լիւրգլխմելիորջրշի-

նին՝ յատկացնել 12 միլիոն ռուպլի գումարով պետական կնդրոնապուհած դրամագլուխ ներդրումների լրացուցիչ գումարներ Պատարաշայ և Կարկաշայ գետերի վրայ ջրամբարների կառուցման նախագծային-նախաձեռնության փաստաթղթերի մշակման և շինարարութեան նախապատրաստական աշխատանքների անցկացման համար, ինչպէս նաև առանձնացնել անհրաժեշտ նիւթական աղբիւրները:

“Ավրգիւղջրմուղշին” միաւորմանը յատկացնել պետական կնդրոնապուհած դրամագլուխ ներդրումներ և նիւթատնիսիկական աղբիւրներ, որոնք անհրաժեշտ են 1989 թուականին ինքնավար մարզի տարածքում Ղարաբաղի խմբային ջրմուղի շինարարութեան աւարտման, ինչպէս նաև հեռանկարում բոլոր գիւղական բնակավայրերը կնդրոնապուհած ջրամատակարարմամբ ապահովելու համար:

Ավրպէյճանական ԱԱՀ նախարարների խորհրդին՝ թանկութեան ներկուներորդ հնգամեակում իրականացնել Ատենփանակերտ քաղաքը և մարզի շրջանային կնդրոնները կայուն ջրամատակարարմամբ ապահովելու միջոցառումներ:

7.- Բնակչութեանը սննդամթերքի մատակարարումը բարելաւելու և գիւղատնտեսական հումքի վերամշակումն ու պահպանումը ապահովելու համար ԱԱՀՄ պետակրօտորդին և Ավրպէյճանական ԱԱՀ նախարարների խորհրդին՝ 1988-1994 թուականներին ապահովել Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում ակրօտորդիւնաբերական համալիրի կառույցների շինարարութիւնը:

8.- ԱԱՀՄ հասմթերքների նախարարութեանը՝ 1989 թուականին ապահովել Ասքերան աւանում օրական 250 թոն կարողութեամբ համակցուած կերերի գործարանի նախագծային-նախաձեռնության փաստաթղթերի մշակումը և 1990-1991 թուականներին՝ գործարանի շինարարութիւնը:

9.- Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակչութեան փոխադրային սպասարկման յնտազայ բարելաւման նպատակով Ավրպէյճանական ԱԱՀ նախարարների խորհրդին՝ մշակել և 1989 թուականին հաստատել մարզում ընդհանուր օգտագործման ինքնաշարժային ճանապարհների և

երտնտեսային ձանապարհների վարգապման քարտէսը ,
տնդ ծնւ համապատասխան կառուցուածքային ենթա-
ամիսներ՝ ձանապարհային շինարարութեան ծաւալները
1.5-2 անգամ մեծացնելու համար : 1988-1990 թուական-
ներին վերակառուցել Գորիս-Լաշին-Ատնփանակերտ
թեւեկային ձանապարհը 75 քիլոմետր երկարութեամբ :

10.- ՍՍՀՄ ուժանիւթի եւ էլեկտրականութեան նախա-
արութեանը՝ ապահովել Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար
Մարզում գտնուող արտադրական եւ մշակութա-
նոցային կառույցների էլեկտրամատակարարման յուսա-
դարձները , որի համար էլեկտրապահանջային կառույցների
ինարարութեան ու վերակառուցման նպատակով
«Ավրգլխէներկոյին» յատկացնել անհրաժեշտ մեքենաներ
ու մեխանիզմներ :

11.- ՍՍՀՄ վառելանիւթի արդիւնաբերութեան նախա-
արութեանը՝ 1989 թուականի ծրագրում «Ավրթրանսկապ»
իււրման համար նախատեսել դէպի Հադրութ աւան
կողմնաւոր կապամուղի շինարարութեան առաջադրանք
«Իվուլի-ձնպրայիլ կապամուղի կապում» , ինչպէս նաեւ
1989 թուականին ապահովել Միր-Պաշիր-Մարտակերտ-
Եւլաձար կողմնաւոր կապամուղի նախագծումը , իսկ
1990-1991 թուականներին՝ դրա շինարարութիւնը :

ՍՍՀՄ պետակրօարդին՝ ՍՍՀՄ տնտեսական ու ընկերային
վարգապման 1989-1990 թուականների եւ տասներեքերորդ
հինգամեակի ծրագրերի նախագծերը մշակելիս նախատեսել
Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակավայրերում
50 քիլոմետր կողմնաւոր կապամուղիների եւ բաշխիչ
կապացանցների շինարարութիւն :

12.- Ավրպէյձանական ՍՍՀ նախարարների խորհրդին՝
ՍՍՀՄ համապատասխան նախարարութիւնների ու գերա-
նասչութիւնների հետ համատեղ մշակել եւ իրականացնել
պլանային միջոցառումների համալիր , որոնք ապահովեն
ինչեւ տասներեքերորդ հինգամեակի վերջը Լեննային
Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում արդիւնաբերական արտադ-
րանքի արտադրութեան աւելացում 1,5-1,8 անգամ , այդ

թւում մենք նախնական արտադրանքին՝ 2,6 անգամ
գիւղատնտեսութեան համախառն արտադրանքին՝ 1,3-1,4
անգամ, ինչպէս նաեւ ժողովրդական սպառման ապրանք-
ների եւ շինանիւթերի նշանակալի աճ:

Այդ նպատակների համար նախատեսել դրամագլուխ
ներդրումների եւ կապալային աշխատանքների, նլնե-
մական եւ նիւթական աղբիւրների գումարների յատ-
կացում, ստեղծել նորոգման, շինարարական, ձանա-
պարհային կապմակերպութիւնների ժամանակակից նիւթա-
տնիսնիկական հիմք, դրանք ապահովելով անհրաժեշտ
մենք նախնային, մեխանիզմներով եւ սարքաւորումներով:

13.- Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակ-
չութեան խնչամիտ վերադառնութիւն ապահովելու եւ նրա
արդիւնաբերական կարողականութիւնը վարճացնելու
համար ՍԱՀՄ էլեկտրատնիսնիկական արդիւնաբերութեան
նախարարութեանը, ՍԱՀՄ ռատիոարդիւնաբերութեան
նախարարութեանը, ՍԱՀՄ թեթեւ արդիւնաբերութեան
նախարարութեանը եւ ՍԱՀՄ անտառափայտի արդիւնաբե-
րութեան նախարարութեանը՝ 1988-1994 թուականներին
ապահովել ննթակայ ձեռնարկութիւնների ու - դրանց
մասնաձիւղերի նախագծում, կառուցում, ընդլայնում եւ
վերակառուցում:

Վերոյիշեալ նախարարութիւններին պարտաւորնցնել
ինքնավար մարզի ժողովրդական դեպուտատների տնդական
սովետներին բաժնեմասային մասնակցութեան կարգով
միջոցներ փոխանցել ընկերային ոլորտի եւ կենցաղային
տնտեսութեան կառույցների վարճացման համար: ՍԱՀՄ
թեթեւ արդիւնաբերութեան նախարարութեանն ու ՍԱՀՄ
անտառափայտի արդիւնաբերութեան նախարարութեանը՝
յիշեալ աշխատանքները տնտեսաշուկային նշանակով
կատարելու համար 1989-1990 թուականներին Ավրպէյ-
ձանական ՍԱՀ թեթեւ արդիւնաբերութեան նախարարու-
թեանը ու Ավրպէյձանական ՍԱՀ անտառափայտի ու փայտա-
մշակման արդիւնաբերութեան նախարարութեանը օգնու-
թիւն ցոյց տալ անհրաժեշտ մենք նախնային ու մեխա-

սիվմենրով ապահովելու գործում :

14.- Շինարարության պաշտոնին աճող ծառայների
կատարման նպատակով Լիւրպէյճանական ՍՍՀ Նախարարների
խորհրդին՝ ՍՍՀՄ պետքիների եւ ՍՍՀՄ պետպլանի հետ
ամփոփող մշակել եւ 1988 թուականի առաջին կիսամ-
յակում հաստատել Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար
Մարզի շինարարական կազմակերպութիւնների նիւթատնի-
սիկական հիմքի վարգապման 1989-1995 թուականների
առաջին ծրագիր , նկատի ունենալով տասներեքերորդ
ունգամնաւում կատարուող շինմոնթաժային աշխատանքների
ծաւալը մեծացնել 1,8-2 անգամ առաջին հերթին նախա-
նենելով ստեղծել խոշորագոյնն աշխիւութեան կարո-
ւութիւններ , ինչպէս նաեւ հաւաքովի նրկաթպնթոնէ
պառուցուածքների եւ տնդական շինանիւթների արտադ-
րութեան կարողութիւններ :

ՍՍՀՄ շինանիւթների արդիւնաբերութեան նախարա-
րութենը՝ 1989-1990 թուականներին Լիւրպէյճանական
ՍՍՀ շինանիւթների արդիւնաբերութեան նախարարութենը
պատկապնել քարամշակման հաստոյներ , մեքենաներ ու
մեխանիզմներ Ատնփանակերտ քաղաքի շինանիւթների
գործարանի հանդերձաւորման համար :

ՍՍՀՄ շինարարական ձանապարհային ու կենցաղային
մեքենաշինութեան նախարարութենը եւ ՍՍՀՄ պետմատին՝
ապահովել ու Լիւրպէյճանական ՍՍՀ Նախարարների խոր-
հրդի արամադրութեան տակ դնել տարեկան իւրաքանչիւրը
5 միլիոն հատ աղիւս կարողութեամբ շորս բարձրմե-
քենայացուած համալրուած գործարանների պատրաստումն ու
1989-1992 թուականներին դրանց մատակարարումը :

ՍՍՀՄ պետքիներին՝ 1989 թուականին ապահովել Լիւր-
պէյճանական ՍՍՀ պետքիների "Լիւրպետնախագիծ" նախա-
գծային հաստատութեան մասնաձիւղի ստեղծումը Ատնփա-
նակերտ քաղաքում :

Լիւրպէյճանական ՍՍՀ Նախարարների խորհրդին , ՍՍՀՄ
համապատասխան նախարարութիւններին եւ գերատես-
չութիւններին թոյլ տալ որպէս բացառութիւն 1988-1989

թուականներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում արտադրական, ընկերային կառույցների շինարարութիւն իրականացնելու ըստ աշխատանքային գծագրերի ու նախահաշիւների՝ նախքան սահմանուած կարգով նախագծերի հաստատումը:

15._ Սոյն որոշմամբ նախատեսուած առաջադրանքների կատարման աշխատանքները սկսելու համար

1988 թուականին Ավրպէյճանական ՍԱՀ Նախարարների խորհրդի համար պետական կնդրոնացուած դրամագլուխ ներդրումների սահմանն աւելացնել 12,4 միլիոն ռուպլիով, այդ թւում շինմոնթաժային աշխատանքներինը՝ 3,9 միլիոն ռուպլիով: Նշուած դրամագլուխ ներդրումների ֆինանսաւորումը կատարել ՍԱՀՄ Նախարարների խորհրդի պահեստային ֆոնտի հաշուին: ՍԱՀՄ պետմատին, ՍԱՀՄ պետակրօարդին եւ ՍԱՀՄ հողամշակման ու ջրային տնտեսութեան նախարարութեանը՝ 1988 թուականին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կարիքների համար լրացուցիչ նիւթատնիսնիկական միջոցներ դնել Ավրպէյճանական ՍԱՀ Նախարարների խորհրդի տրամադրութեան տակ:

16._ ՍԱՀՄ պետպլանին՝ Ավրպէյճանական ՍԱՀ Նախարարների խորհրդի համար 1989-1990 թուականներին հնգամեայ ծրագրի առաջադրանքներից բացի եւ ժամանակներորդ հնգամեակի հաշուարկներով ֆինանսաւորման եւ նիւթական միջոցների բոլոր աղբիւրների գծով նախատեսել պետական դրամագլուխ ներդրումների սահմաններ այնպիսի շափերով, որոնք ապահովեն սոյն որոշմամբ նախատեսուած առաջադրանքների կատարումը:

17._ ՍԱՀՄ ժողովրդական կրթութեան պետական կոմիտէին, Ավրպէյճանական ՍԱՀ Նախարարների խորհրդին եւ Հայկական ՍԱՀ Նախարարների խորհրդին՝ ապահովել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, ինչպէս նաեւ Ավրպէյճանական ՍԱՀի միւս շրջաններում գտնուող հայկական դպրոցներում աշխատանքը կատարել ագործելու կապմակերպական-մանկավարժական

եւ մենթոտական համատեղ միջոցառումների մշակումն ու իրագործումը :

18.- ԱՍՀՄ ժողովրդական կրթութեան պետական կոմիտէին՝ Ավրպէյձանական ԱՍՀ նախարարների խորհրդի եւ Հայկական ԱՍՀ նախարարների խորհրդի հետ համատեղ 1988 թուականից սկսած մասնագէտների համագործակցութեամբ պատրաստման ծրագրերով նախատեսել , որ Հայկական ԱՍՀի տարածքում գտնուող բուհերում(*) ուսանողական թւերը յատկացուեն Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում ապրող անձանց նպատակային ընդունելութեան համար :

19.- ԱՍՀՄ ժողովրդական կրթութեան պետական կոմիտէին՝ Ավրպէյձանական ԱՍՀ նախարարների խորհրդին՝ բարձրագոյն կրթութեամբ մասնագէտների պատրաստման որակը բարձրացնելու եւ բարձրորակ քաղաքների նկատմամբ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի պահանջ-մունքներն բաւարարելու նպատակով մշակել եւ իրականացնել Ատենփանակերտի մանկավարժական հաստատութեան նիւթաշէնիկական հիմքի արագացուած վարգապման , ուսուցման արդիական թնփնիք միջոցներով , անհրաժեշտ ուսումնափորձառական սարքաւորումներով եւ էլեկտրոնային հաշուողական թնփնիքայով նրա հանդերձման միջոցառումներ :

20.- Հիմնարկների եւ կազմակերպութիւնների ցուցանակներին նաեւ հայերէն գրելու Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում ապրող քաղաքացիների ցանկութիւնների առթիւ Ավրպէյձանական ԱՍՀ նախարարների խորհրդին յանձնարարել քննարկել եւ լուծել այդ հարցը :

21.- Ավրպէյձանի կոմկուսի Կենտկոմին , Ավրպէյձանական ԱՍՀ նախարարների խորհրդին , Ավրպէյձանի կոմկուսի Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմին եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական դեպուտատների սովետի գործկոմին՝

* բուհ - բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւն

կուսակցական , սովետական ու տնտեսական մարմիններ , արհմիութենական եւ կոմերիտական կազմակերպութիւնների կազմակերպչական ու քաղաքական աշխատանքը նպատակամղել սոյն որոշմամբ նախատեսուած առաջադրանքների կատարմանը , աշխատավորների ջանքերը կենդրոնացնել նախ եւ առաջ տնտեսական ու ընկերային խնդիրների լուծման վրայ , ժողովրդական դեպուտատների տնդական սովետներին արամադրուած իրաւունքներն ըստ միեննայնի օգտագործել մարզի ժողովրդական տնտեսութեան ծրագրաւորման ու կառավարման գործում .

Ըստ միեննայնի վարգայնել աշխատավորների նախաձեռնութիւնն ու ստեղծագործութիւնը , նաանդագին կերպով պաշտպանել նրանց ձգտումը՝ հայրենասիրական գործերով պատասխանելու վերականգուցումն արագացնելու եւ խորացնելու , աշխատանքի ոճը կատարելագործելու , քննադատութիւնն ու ինքնաքննադատութիւնը վարգայնելու , տնտեսական ու ընկերային վարգայման հարցերը լուծելիս լայն հրապարակայնութիւն ապահովելու ԱՄԿԿի կոչին :

Տանգուածային տնդեկատուութեան եւ քարոզչութեան միջոցներով կանոնաւորաբար ու քազմակողմանիօրէն լուսաբանել շրջանի ընկերային եւ տնտեսական վարգայման հարցերը , խորապէս վերլուծել ծրագրային առաջադրանքների կատարման ընթացքը , ընդ հանրայնել իրական վերականգուցման փորձը , քարոզել տնտեսավարման եւ աշխատանքի արդիւնաւնտութեան բարձրացման արդիական նդտակները :

X X X

ԱՄԿԿ Կենդրոնական կոմիտէն եւ ԱՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը հաստատ համոզմունք են յայտնում , որ Լիւրպէյնական ԱՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կոմունիստները , բոլոր աշխատավորները կը պուպարենն քաղաքական հասունութիւն , պահի պատասխանատուութեան ըմբռնում , կը դրսնւորեն համախըմբուածութիւն ու բարձր կազմակերպուածութիւն : Մարզի

Հանրապետութեան անբաժանելի մասը :

Կենցեցէ՛ Բովնտական Հայաստանի եւ Լիւրագէյճանի բան-
ուորների եւ գիւղացիների նշխարութիւնը եւ միութիւ-
նը :

Լիւրագէյճանի Յեղկոմի նախագահ՝ Ն. ՆԱՐԻՄԱՆՈՎ
Արտաքին գործերի մոլորութեան կոմիտէ
ՀՈՒՍԷՅՆՈՎ-

(«Կոմունիստ», Երեւան, 7 Դեկտեմբեր 1920)

=====

ՓԱՍՏԱՔՈՒՂՔ 4

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՂԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Ա.
ԿԱՍԵԱՆԻ ԵՄԲԵԿԸ ԱՋՐՊԷՅՃԱՆԻ ՅԵՂԿՈՄԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ Ն. ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻՆ

Յուլիուս, 1921

ՀԱՍՀ Յեղկոմը նշխարական հրձուներով ընդունեց
1920 Նոյեմբեր 30ի Լիւրագէյճանի սովետական կառա-
վարութեան որոշումը Ջանգնպուրի, Նախիջեւանի եւ
Լեռնային Ղարաբաղի մասին :

Լիւրագէյճանի որոշումը հարեւան երկրների միջեւ նոր, պատ-
մութեան մէջ շնորհիւ փոխարարութիւնների կենսական
օրինակ է, երկրներ, ուր իշխանութիւնը փաստօրէն
իրականացւում է հենց իրենց՝ աշխատավորների կողմից,
երբ ղեկավարւում են ոչ թէ իրենց հարեւանների արեւան եւ
արցունքի գնով ստրկացման ձգտմամբ ընդլայնել իրենց
սահմանները, այլ սոցիալիստական շինարարութեան լու-
սաւոր գաղափարով : Բովնտական պետութիւնները հեշ-
տութեամբ, ակնբարձօրէն լուծում են մինչեւ այդ դժուար
ու անլուծելի թուացող խնդիրները :

Բովնտական Լիւրագէյճանի անշահախնդիր որոշումը
Բովնտական Հայաստանին ազգորնց վստահութեան նոյն
վզացումով եւ պատրաստութեամբ ծնւթ մենկենել իր դարաւոր
հարեւանին : Երկու պետութիւններում սոցիալիստական

սովնեալան պնտութեան հռչակումով , այնտեղ բանու-
րագիւղացիական վանգուաճներով իշխանութիւն հաստ-
տելով , այլեւս նդրայրական ժողովուրդների կենսութեմ
տեղ շկայ պուրժուա-ազգայնական կրքերին , վէնքի սպառ-
նալիք շկայ հարեւան երկրների աշխատաւորների հասցէին :
Ազրպէյճանական կառավարութեան կողմից այս հարցի
արդարացի լուծումը , որը ժողովրդի ազատ կամքի տապալ-
ւած բռնակալներ . դաշնակների եւ մուսավաթիստների
ծնոքին փոխադարձ ոչնչացման ամօթալի եւ արիւնոտ վէնք
էր՝ դնում է երկու հանրապետութիւնների քաղաքական եւ
տնտեսական համագործակցութեան անսասան հիմքը :

Այլեւս Սովնեալան Հայաստանի սահմաններում շեն լի-
նի ալադաւանների եւ ալազգիների վայրենի ու անմիտ
ճնշումներ եւ Հայաստանի բոլոր քաղաքացիների վրայ
հաւասարապէս կը տարածուեն սովնեալան կարգի բոլոր
բարիքները :

Կնցցէ՛ Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի Սովնեալան Հանրա-
պետութիւնների նդրայրութիւնը :

Կնցցէ՛ մեր մեծ դաշնակից ՌԱՅԱՂ :

Կնցցէ՛ համաշխարհային պրոլետարական յեղափոխու-
թիւնը եւ նրա մարտական կնդրոն Կոմունիստական
միջազգայնականը :

Հայաստանի Յեղ կոմի նախագահ՝ ԿԱՍԵՆԱՆ
(Հայկ. ՍԱՀԻ ՍՄՀՅՊԿԱ , ք. 40113 , ք. 13)

=====

ԳԱՍՏԱՔՈՒՂԸ 5

ԼԵՌԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ
ՎԵՐԱՄԻԱԿՈՐԵԼՈՒ ԻՄԱՍԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ

12 Յունիս 1921

Ազրպէյճանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապե-
տութեան

Ազգրբեջանի Սոցիալիստական
Խորհրդային Հանրապետութեան Սեղ-
կովի դեկլարացիայի և հայաստանի
ու Ազգրբեջանի Սոցիալիստական
Խորհրդային հանրապետութիւնների
համալսարութիւնների մէջ եղած
համաձայնութեան հիման վրայ յայ-
տարարուած է, որ Հեռնային Հարա-
բար աշխանից կազմուած է Հա-
յաստանի Սոցիալիստական Խորհրդա-
յին Հանրապետութեան անդամու-
թանք:

Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային
Հանրապետութեան Ժողկոմների Խորհրդի
Նախագահ Ա. ՄԱՍՆԻԿԵԱՆ (Ա. Մաքսուճի)
Քաղաքացի Մ. ՀԱՐԱՎԵԿԵԱՆ.

1921 թ. Յունիսի 18
Ս Ե Ը Լ Ե Ն

На основании декларации Рев-
кома Социалистической Совет-
ской Республики Азербайджана
и соглашения между Правитель-
ством Советских Социалисти-
ческих Республик Армения и
Азербайджана объявляется, что
Горный Карабах отныне яв-
ляется неотъемлемой частью Со-
циалистической Советской Рес-
публики Армении.

Председатель Совета Народных
Комиссаров С. С. Р. Армении
А. МЯСЯКОВ (Аз. Мартуня)
Секретарь М. КАРАВЕЖИ

12 июня 1921 г.
Еривань.

Հայաստան-Սովետական
Խորհրդային Հանրապետության Սեղ-
կովի դեկլարացիայի և հայաստանի
ու Ազգրբեջանի Սոցիալիստական
Խորհրդային հանրապետութիւնների
համալսարութիւնների մէջ եղած
համաձայնութեան հիման վրայ յայ-
տարարուած է, որ Հեռնային Հարա-
բար աշխանից կազմուած է Հա-
յաստանի Սոցիալիստական Խորհրդա-
յին Հանրապետութեան անդամու-
թանք:

Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային
Հանրապետութեան Ժողկոմների Խորհրդի
Նախագահ Ա. ՄԱՍՆԻԿԵԱՆ (Ա. Մարտունի)
Քաղ.
Մ. Գրեկան

1921 թ. Յունիսի 18
Երևան.

տուժան Յեղկոմի յայտարարութեան եւ Հայաստանի ու
Ազրպէյճանի Սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետու-
թիւնների կառավարութիւնների մէջ նշած համաձայնու-
թեան հիման վրայ յայտարարուեմ է, որ Լեննային Ղարա-
բաղը այժմեանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական
Խորհրդային Հանրապետութեան անբաժան մասը :

Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային
Հանրապետութեան ժողովուրդների Խորհրդի
Նախագահ՝ Լ. ՄԻԿԱՆԻԿԵԱՆ (ԱԼ. ՄԱՐՏՈՒՆԻ)
Քարտուղար՝ Մ. ՂԱՐԱԲԷԿԵԱՆ

(“Խորհրդային Հայաստան”, Երեւան, 19 Յունիս 1921)

□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

ՓԱՍՏԱՔՈՒՂՔ 6

ԼՂԻՄԻ ժողովրդային դեպուտատների սովետի 20րդ
գումարման արտահերթ նստաշրջանի որոշումը՝ ԼՂԻՄԸ
Ազրպէյճանական ՍԱՀԻ կազմից Հայկական ՍԱՀԻ կազմին
փոխանցելու կոչով Ազրպէյճանական ՍԱՀԻ եւ Հայկական
ՍԱՀԻ Գերագոյն Սովետներին դիմելու մասին

20 Փետրուար 1988

Լսելով եւ քննարկելով ԼՂԻՄԻ ժողովրդային
դեպուտատների մարզային Սովետի դեպուտատների
նշոյթները ԼՂԻՄԸ Ազրպէյճանական ՍԱՀԻ կազմից
Հայկական ՍԱՀԻ կազմին փոխանցելուն ուղղուած
Ազրպէյճանական ՍԱՀԻ եւ Հայկական ՍԱՀԻ Գերագոյն
սովետներին դիմելու մասին, Լեննային Ղարաբաղի
ժողովրդային դեպուտատների մարզային Սովետի
արտահերթ նստաշրջանը որոշում է .

Արտայայտելով ԼՂԻՄԻ աշխատակողման ցանկու-
թիւնը, խնդրել Ազրպէյճանական ՍԱՀԻ Գերագոյն
Սովետից եւ Հայկական ՍԱՀԻ Գերագոյն Սովետից՝ խոր

հասկացողութիւնն ցուցաբերել Լեռնային Ղարաբաղի հայ
բնակչութեան անկաշուութիւնների նկատմամբ եւ լուծել
ԼՂԻՄԸ Ազրադէյձանական ՍԱՀի կազմից Հայկական ՍԱՀի
կազմին փոխանցելու հարցը . միաժամանակ դիմել ՍԱՀՄի
Գերագոյն Աովնտին՝ ԼՂԻՄԸ Ազրադէյձանական ՍԱՀի
կազմից Հայկական ՍԱՀի կազմին փոխանցելու հարցը
դրականօրէն լուծելու համար :

(«Աովնտական Ղարաբաղ» օրաթերթ , 21 Փետրուար 1988)

ՓԱՍՏԱՔՈՒՆՆԵՐ ?

Ազրադէյձանի կոմկուսի Լեռնային Ղարաբաղի մարզ-
կոմի պլեննումին որոշումէ՞ ինքնավար մարզի անկաշու-
ւորութեան , կոմունիստների՝ ԼՂԻՄԸ Հայկական ՍԱՀի հետ
վերամիաւորելու պահանջի հարցին մասին

17 Մարտ 1988

Ազրադէյձանի կոմկուսի Լեռնային Ղարաբաղի
մարզկոմի պլեննումը որոշում է .

Արտայայտելով ինքնավար մարզի հայ բնակչութեան
անկաշուութիւնները , Լեռնային Ղարաբաղի կոմու-
նիստների ձնշող մեծամասնութեան կամքը , ԱՄԿԿ Կենտ-
կոմի Քաղաքաւոյից խնդրել քննարկել եւ դրականօրէն
լուծել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Հայկական
ՍԱՀին վերամիաւորելու հարցը , այդպիսով սրբագրելով
20ական թուականների սկիզբին Ղարաբաղի տարածքային
պատկանելիութիւնը որոշելու ժամանակ թող տրուած
պատմական սխալը :

(«Աովնտական Ղարաբաղ» , 18 Մարտ 1988)

ՓԱՍՏԱՔՈՒՆՆԵՐ 8

Ազրադէյձանական ՍԱՀի Գերագոյն Աովնտի նախագա-

հոլթեան որոշումը Մարզը Ապրպէյճանական ՍՍՀ-ի
Հայկական ՍՍՀ-ի կազմին փոխանցելու՝ Լեռնային Ղարա-
բաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդային դեպուտատների
սովնտի դեպուտատների դիմումի մասին

13 Յունիս 1988

Ապրպէյճանական ՍՍՀ-ի Գերագոյն Սովնտի նախագա-
հոլթիւնը նշում է, որ ՍՍՀՄ Սահմանադրութեան եւ Ապր-
պէյճանական ՍՍՀ-ի Սահմանադրութեան համապատասխան,
Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզին իրաւական
կայունութիւնը որոշում է՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար
Մարզի մասին օրէնքով»՝ ընդունուած Ապրպէյճանական
ՍՍՀ-ի Գերագոյն Սովնտի կողմից՝ ժողովրդային
դեպուտատների մարզային Սովնտին ներկայացրածին հիման
վրայ:

Այդ կայունութիւնը թոյլ է տալիս գործնականում
բաւարարել ԼՂԻՄ-ի բոլոր ազգերի եւ ազգութիւնների
ներկայացուցիչների տնտեսական, ընկերային եւ հոգեւոր
պահանջմունքները: Այսուհանդերձ, Լեռնային Ղարա-
բաղում իրավիճակը, աշխատակորութեան յուսկող հարցերը
ցոյց են տալիս, որ մարզի ղեկավարութեան մօտ մինչեւ
վերջին ժամանակներս թոյլ են տրուած լուրջ թերու-
թիւններ, միջոցովին հաշուի չեն առնուած բնակչութեան
ազգային իւրաքանչեւութիւնները:

24 Մարտ 1988-ի ՍՄԿԿ Կենտկոմի եւ ՍՍՀՄ նախա-
րարների խորհրդի կողմից ընդունուած «1988-1995
թուականներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի
ընկերային-տնտեսական զարգացման արագացման միջոցա-
ռումների մասին» որոշումն ու Ապրպէյճանի Կոմկուսի
Կենտկոմի եւ հանրապետութեան նախարարների խորհրդի
կողմից իրագործուող միջոցառումները բարենպաստ
պայմաններ են ստեղծում ԼՂԻՄ-ի արտադրողական ոյժերի
զարգացման արագացման, բնակարանային-կենցաղային ու
մշակութային հասունացած խնդիրները լուծելու համար:
Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդային

դնպուտատների Աովնտի դնպուտատների՝ ԼՂԻՄԸ Ապր-
պէյճանական ՍԱՀից Հայկական ՍԱՀի կազմին փոխանցելու
մասին դիմումը բազմակողմանիօրէն քննարկելով, Ապր-
պէյճանական ՍԱՀի Գերագոյն Աովնտի նախագահութիւնը
այն գտնում է անընդունելի, քանի որ նրա իրագործումը
հակասում է հանրապետութեան ապրպէյճանցի եւ հայ
բնակչութեան շահերին, չի համապատասխանում մեր նրկրի
բոլոր ժողովուրդների բարեկամութեան միապնդման
խնդիրներին, վերականգնւած խնդիրներին:

Գերագոյն Աովնտի նախագահութիւնը հաստատ համոզում
է յայտնում, որ ապրպէյճանցի եւ հայ ժողովուրդները
ԱՄԿԿ Կենտկոմի գլխաւոր քարտուղար ընկ. Մ.Ա. Կոր-
պաշովի դիմումին որպէս պատասխան մէն ինչ կ'անեն
պահպանելու եւ մէն կերպ միապնդելու բարեկա-
մութիւնն ու նղբայրութիւնը, արժանի ներդրում կը
կատարեն սոցիալիստական հասարակութեան յնդափոխական
նորացման մէջ:

Ապրպէյճանական ՍԱՀի Գերագոյն Աովնտի
նախագահութեան նախագահ՝ Ա. ՔԱՔԼԻՆԻ

Ապրպէյճանական ՍԱՀի Գերագոյն Աովնտի
նախագահութեան քարտուղար՝ Ռ. ՔԱՋԻՆԻԱ

(«Պաքիստի Ռապոշի» օրաթերթ, 14 Յունիս 1988)

ՓԱՍՏԱՔՈՒՂՔ 9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՀ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԱՈՎՆՏԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

«Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ապրպէյճանական
ՍԱՀի կազմից Հայկական ՍԱՀ կազմի մէջ անցնելու
վերաբերեալ Ապրպէյճանական ՍԱՀ եւ Հայկական ՍԱՀ
Գերագոյն Աովնտների առջեւ միջնորդելու մասին»
Ապրպէյճանական ՍԱՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար
Մարզի ժողովրդական դնպուտատների մարպային սովնտի
1988 թուականի Փետրուար 20ի արտահերթ նստաշրջանի

որոշման մասին

Հայկական ԱՍՀ Գերագույն սովնալը նշում է , որ
Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերեալ հարցը , ինչպէս նա
ազգամիջեան յարաբերութիւնների շտապ շնորհաւոր
հարցերը գտնուում են ԱՄԿԿ Կենդրոնական կոմիտէի
ուշագրութեան կենդրոնում , որի վկայութիւնն է ԱՄԿԿ
Կենտկոմի գլխաւոր քարտուղար Մ.Ա. Կորպաշովի սոցիա-
լիստական միջազգայնականութեան ոգով համակուած
դիմումը Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի աշխատակորներին ,
ժողովուրդներին : Այդ դիմումը նրախտագիտութեամբ եւ
յանուն սովնալական ժողովուրդների բարեկամութեան
ամրապնդման մեծ պատասխանատուութեան զգացումով
ընդունուեց Ասովնալական Հայաստանի հասարակայնութեան ,
բոլոր աշխատակորների կողմից :

ԱՄԿԿ Կենտկոմի Քաղպիւռոյի որոշումով , Կենտկոմի
քարտուղարութեանը յանձնարարուած է կազմակերպել
Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կուտակուած
հարցերի , նրա շուրջը ազգամիջեան յարաբերութիւնների
սրման պատճառների խոր ու համակողմանի ուսումնա-
սիրութիւնը , համապատասխան առաջարկութիւնների մշա-
կումը ըստ դրանց պատրաստութեան աստիճանի ներկայացնել
ԱՄԿԿ Կենտկոմի եւ ԱՍՀՄ կառավարութեան քննարկմանը :
Լեռնային Ղարաբաղի հարցերի , մարզի աշխատակորների
կարիքների նկատմամբ մեծ ուշագրութեան վկայութիւն է
հանդիսանում նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար
Մարզի ընկերային-տնտեսական զարգացման արագացման
միջոցառումների մասին ԱՄԿԿ Կենտկոմի եւ ԱՍՀՄ
Նախարարների խորհրդի որոշումը :

Հանրապետութեան Գերագույն սովնալը միաժամանակ
կերպով պաշտպանում է համամիութենական 19րդ կուսակ-
ցական խորհրդաժողովին ուղղուած ԱՄԿԿ Կենտկոմի
թէզերը , որոնցում նշուում է , որ քաղաքական համակարգի
վերակառուցման շրջանակներում տնտեսական է քննարկել
եւ հասունացած միջոցներ ձեռնարկել սովնալական դաշ-

նակցութեան յնտագայ վարգայման ուղղութեամբ , պա-
հանջուամ է մշտական ուշադրութիւն ապագամիջեան
յարաբերութիւնների հարցերին , իւրաքանչիւր ազգի եւ
ազգութեան վարգայմանը :

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետու-
թեան Գերագոյն սովետը որոշում է .

1) Համակողմանիօրէն ուսումնասիրելով Ապրպէյձա-
նական ՍՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի
ժողովրդական դեպուտատների մարզային սովետի 1988
թուականի փետրուար 20ի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը
եւ հաշուի առնելով Լեռնային Ղարաբաղում եւ նրա
շուրջը ստեղծուած լարուած իրավիճակը , ինչպէս նաեւ
ԼՂԻՄի եւ Հայկական ՍՍՀ հայ բնակչութեան կամքի
արտայայտութիւնը , ղեկավարուելով ազգերի ազատ ինք-
նորոշման իրաւունքի մասին ՍՍՀՄ սահմանադրութեան 70
յօդուածով , համաձայնութիւն տալ Լեռնային Ղարաբաղի
Ինքնավար Մարզը Հայկական ՍՍՀի կազմի մէջ մտնելուն :

2) Խնդրել ՍՍՀՄ Գերագոյն սովետին՝ քննարկել եւ
դրականօրէն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար
Մարզը Ապրպէյձանական ՍՍՀի կազմից Հայկական ՍՍՀ
կազմի մէջ անցնելու հարցը :

3) Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն սովետը , դիմելով Ապր-
պէյձանական ՍՍՀ Գերագոյն սովետին , յոյս է յայտնում , որ
այդպիսի որոշումը չի խախտի նրկու հանրապետութիւնների
միջեւ եղած աւանդական բարի դրացիական յարաբերու-
թիւնները եւ այն ըմբռնումով կ'ընկալուի ապրպէյ-
ձանական ժողովրդի կողմից :

Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն սովետի
նախագահութեան նախագահ՝ Հ. ՈԱԿԱՆԵՆԿՆ

Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն սովետի
նախագահութեան քարտուղար՝ Ն. ԱՏԵՓԿԱՆԵՆԿՆ

Երեւան , 15 Յունիս 1988

(“Սովետական Հայաստան” , 16 Յունիս 1988)

ՓԱՍՏԱՔՈՒՂՔ 10

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՍՈՎԵՏԻ
ՈՐՈՃՈՒՄԸ ԱՋՐՊԷՃԱՆԱԿԱՆ ՍՍՀԻ
ԱՌԻՄԿԱՅԻՔ ՔԱՂԱՔՈՒՄ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ
ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒՔԻ ԻՆՆԵՐԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն սովետը դատապարտում է 1988 թուականի Փետրուարին Սումկայիթ քաղաքում հայ բնակչության նկատմամբ կատարուած ոճրագործութիւնները:

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետը խոր ցաւակցութիւն է յայտնում զոհուածների ընտանիքներին ու հարազատներին նւ կարեկցում անմեղ տուժեալներին:

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի
նախագահութեան նախագահ՝ Հ. ՈՍԿԱՆԵՆԿԻՆ

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի

նախագահութեան քարտուղար՝ Ն. ԱՏԵՓԿԱՆԵՆԿԻՆ
Երեւան, 15 Յունիս 1988

(«Սովետական Հայաստան», 16 Յունիս 1988)

ՅԱԼԵԼՈՒԱԾ

ՓԱՍՏԱԲՈՒՂՔ

**Ժողովրդական Դեմոկրատիայի ԼՂԻՄԻ
20-րդ Գումարումը ԱՊՐԵՏԻ 1988 Ք. ՅՈՒՆԻՍ
21-ի ԱՐՏԱՀԵՐՔ ՆԱՏԱՇԲԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ
ՄԱՐԶՈՒՄ ԱՏԵՂՃՈՒԱՃ ԻՐԱԴՐՈՒՄԵԱՆ ԵՒ
ՆՐԱ ԿԱՅՈՒՆԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ**

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական
դեմոկրատիայի սովետը ՈՐՈՇԵՑ .

1) Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական
դեմոկրատիայի սովետը 1988 թվականի
օգոստոսի 20-ի իր արտահերթ նստաշրջանում , ընդա-
ռաջելով ԼՂԻՄԻ աշխատակողմների ցանկութիւններին ,
խնդրել է Ազրաբեյձանական ՍԱՀ Գերագույն սովետին եւ
Հայկական ՍԱՀ Գերագույն սովետին՝ խորին ըմբռնման
վազանով դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակ-
չութեան իղձերին եւ լուծել ԼՂԻՄԸ Ազրաբեյձանական
ՍԱՀի կազմից Հայկական ՍԱՀի կազմ յանձնելու հարցը ,
միաժամանակ միջնորդել ՍԱՀՄ Գերագույն սովետի առջնւ-
ղ ԼՂԻՄԸ Ազրաբեյձանական ՍԱՀի կազմից Հայկական ՍԱՀի
կազմ յանձնելու հարցի դրական լուծմանը :

Ազրաբեյձանական ՍԱՀ Գերագույն սովետի նախագա-
հութիւնը 1988 թվականի Յունիս 13-ին , ինչպէս նաեւ
Ազրաբեյձանական ՍԱՀ Որդ գումարման Գերագույն սովետի
1988 թվականի Յունիսի 17-ի 7րդ նստաշրջանը ,
քննարկելով նշուած հարցը , այն անընդունելի գտան : Այս
հարցի վերաբերեալ Ազրաբեյձանական ՍԱՀ պետական
իշխանութեան բարձրագույն մարմինների որոշումների

մանրագրերն ու հանգամանալի ուսումնասիրումը յանգնելով է այն միանշանակ հետևություններ , որ ինչպես Լիպրայի մանկան ՍԱՀ Գերագույն սովետի նախագահությունը , այնպես ալ Լիպրայի մանկան ՍԱՀ Գերագույն սովետը ձիշդ շեն հասկանում ԼՂԻՄԻ ժողովրդական դեպուտատների սովետի 1988 թուականի Փետրուար 20ի որոշման իմաստն ու բովանդակությունը : Լիպրայի որոշման անընդունելիություն մասին նրանց պատասխանը աւելի շատ յիշեցնում է թուրքիկ խուսափություն , քան Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների իրաւական քայլ : Քանի որ հակառակ դէպքում ազգերի ազատ ինքնորոշման լենինեան սկզբունքի իրականացմանն ուղղուած քայլի շնանաշումը ոչ մի կերպ չի համատեղում Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության պետական իշխանութեան բարձրագույն մարմինների կողման հետ :

2) Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական դեպուտատների սովետը իր անհամաձայնությունն է յայտնում "Մարզը Լիպրայի մանկան ՍԱՀի կազմից Հայկական ՍԱՀին տալու վերաբերեալ ԼՂԻՄԻ ժողովրդական դեպուտատների սովետի դեպուտատների միջնորդութեան մասին" Լիպրայի մանկան ՍԱՀ Գերագույն սովետի նախագահութեան 1988 թուականի Յունիս 13ի եւ Լիպրայի մանկան ՍԱՀ Գերագույն սովետի 1988 թուականի Յունիս 17ի 7րդ նստաշրջանի որոշումներին եւ հաշուի առնելով ստեղծուած լարուած իրադրութիւնը , արտայայտելով Լեննային Ղարաբաղի հայ բնակչութեան կամքը , ելնելով մեր միասնական միութենական բազմազգ պետութեան ազգային-պետական կառուցուածքի հիմքում ընկած ազգերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքի մասին լենինեան սկզբունքի հետեւողական իրականացման անհրաժեշտութիւնից , անհրաժեշտ է համարում մէկ անգամ եւս անմիջականօրէն դիմել ՍԱՀԻ Գերագույն սովետին՝ խնդրելով ամենայն ուշադրութեամբ քննարկել Հայկական ՍԱՀ Գերագույն սովետի 1988 թուականի Յունիս 15ի

նստաշրջանի որոշումը , որը համաձայնութիւն տունց
ԼՂԻՄՆ ընդունել Հայկական ՍՍՀ կազմի մէջ եւ
“Լիւրպէյճանական ՍՍՀ կազմից ԼՂԻՄՆ Հայկական ՍՍՀին
տալու մասին” ժողովրդական դեպուտատների մարզային
սովնետի 1988 թուականի փետրուար 20ի նստաշրջանի
որոշումը եւ դրականօրէն լուծել հարցը :

Մարզում ստեղծուած արտակարգ բարդ իրադրութիւնը
կայունացնելու եւ աշխատանքային բնական կշռոյթի վն-
րադարձնելու նպատակով խնդրել ՍՍՀՄ Գերագոյն սովնետի
նախագահութեանը մինչեւ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի
վերջնական ու դրական լուծումը ժամանակաւորապէս ,
որպէս արդի փուլում միակ ընդունելի տարրերակ ,
ամենակարճ ժամկէտում ինքնավար մարզը հանել Լիւր-
պէյճանական ՍՍՀի կազմից եւ յանձնել ՍՍՀՄ կառա-
վարութեան տնօրինութեանը :

3) ԼՂԻՄի ժողովրդական դեպուտատների սովնետը
միջնորդում է ՍՍՀՄ Գերագոյն դատարանի առաջ . հաշուի
առնելով Լիւրպէյճանական ՍՍՀ սումկայիթ քաղաքում
տեղի ունենցած իրադարձութիւնների քաղաքական-
իրաւական սկզբունքային գնահատականի ցնհրաժեշ-
տութիւնը , այդ քաղաքում կատարուած վանգուածային-
պնտական յանցագործութիւնների՝ աւաւակութեան եւ
վանգուածային անկարգութիւնների էութեան շարամիտ խն-
դաթիւրումը եւ դրանք որպէս խուլիկանական նկատա-
ռումներով կատարուած սպանութիւններ ներկայացնելու
Լիւրպէյճանական ՍՍՀ Գերագոյն դատարանի փորձը , ինչպէս
նաեւ այն հանգամանքը , որ սոցիալիզմի սկզբունքների
հետ տնհամադրելի սումկայիթցի ջարդարարների
շարագործութիւնները արդէն հսկայական վնաս են հասցրել
Լիւրպէյճանի եւ Հայաստանի ժողովուրդների քաղաքական-
բարոյական կեանքին , նրանց աւանդական բարի դրացիական
յարաբերութիւններին , ղնկավարուելով ՍՍՀՄ Գերագոյն
դատարանի մասին ՍՍՀՄ օրէնքի 27րդ յօդուածի 1 կէտով ,
իր դատավարութեան տակ վերցնել այդ քրէական
յանցանքների գործերը , որպէս առաջին աստիճանի դատարան

հանգամանորէն եւ առարկայօրէն քննարկել դրանք եւ
սովնտական սոցիալիստական Հանրապետութիւններ
Միութեան անունից կայացնել խիստ , բայց արդարացի
դատավճիռ :

4) Հաւանութիւն տալ 19րդ համամիութենական կուսակ-
ցական խորհրդաժողովի հասցէով ներկայ նստաշրջանի
մասնակիցների դիմումի բնագրին :

5) ԼՂԻՄի ժողովրդական դեպուտատների սովնտի
մարզի աշխատակորներին կոչ է անում ամենուրեք՝ ձեռ-
նարկութիւններում , կապմակերպութիւններում , համա-
գործակցական եւ պնտական տնտեսութիւններում
վերականգնել բնական աշխատանքի կշռոյթը , Վօրաշարժել
բոլոր ջանքերը յանուն ժողովրդական տնտեսութեան
ճիւղերում գոյացած բացթողումների վերացման , աշխա-
տանքային բնական կշռոյթով դիմաւորել 19րդ
կուսխորհրդաժողովը :

Ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄի սովնտի
գործկոմի նախագահի պաշտօնակատար՝
Հ.Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄի սովնտի
գործկոմի քարտուղար՝
Ռ.Վ. ԽԱՉԻՆԱՆ

Ստեփանակերտ , 21 Յունիս 1988

(“Սովնտական Ղարաբաղ” , 24 Յունիս 1988)

=====

ԾԱՍՏԱՔՈՒՂՔ 2

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԼՂԻՄ 20-ՐԴ
ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ ՍՈՎԵՏԻ 8-ՐԴ ՆԱՏԱՃՐՋԱՆԻ

Ո Ր Ո Ճ Ո Ւ Մ Ը

ԱՋՐՊԷՅՃԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀ-Ի ԿԱՋՄԻՑ ԼԵՌՆԱՅԻՆ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶԻ ԴՈՒՐԱ

ԳԱԼՈՒ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՍՄԿԿ 27րդ համագումարը հռչակել եւ հիմնաւորել է

ներկրի սոցիալ-տնտեսական վարճացման , սովնեռական դեմոկրատիայի յնտագայ անշնդ վարճացման եւ ժողովրդի սոցիալիստական ինքնակառավարման խորացման կուսակցութեան ռազմավարական յառաջընթացը : Դրանով իսկ դրուենց ներկրի պնտական եւ հասարակական կենսքի յնդափոխական վնրակառուցման սկիզբը :

Վնրակառուցման դարաշրջանի հարցները անհնարին է լուծենլ անծի պաշտամուռնքի եւ լնացման ժամանակաշրջանի հին մտածողութեան օգնութեամբ : Յնդափոխական վնրակառուցումը իրեն համապատասխան յնդափոխական մտածողութիւն է պահանջում :

Ազգային յարաբնրութիւնների ոլորտում մինչ վնրակառուցման շրջանի մտածողութեան արդիւնքը հանդիսացաւ ազգամիջնան յարաբնրութիւնների իրական վիճակի խնդաթիւրուած պատկնրացումը , դրանց վարդագոյն ննրկումը : Ահա ինչու ԱՄԿԿ 27րդ համագումարում , 19րդ համամիութենական խորհրդաժողովին ամենայն սրութեամբ ընդգծուենց , որ մնր նուաճումները շեն կարող պատկնրացում ստնդծենլ ազգային յարաբնրութիւնների ոչ-հարցականութեան մասին :

Սովնեռական մարդկանց շատ սնրուենդների ջանքերի արդիւնքը դարձաւ հանրապնտութիւնների նվակի միութիւնը : Նրա դրօշի վրայ ԱՍՀՄ բոլոր ազգերի եւ ազգութիւնների աշխատաւորութեան միջազգային միասնութիւնն է , ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը , ազգային մշակոյթների վնրաճնուենդն ու վարճացումը , նախկինում յնտամնաց ազգային շրջանների առաջադիմութեան արագացումը , ազգամիջնան նրկպառակութեան յաղթահարումը :

Ինչպէս արդարացիօրէն նշուած է ԱՄԿԿ 19րդ համամիութենական խորհրդաժողովի բանաճնւում , սովնեռների բազմազգ պնտութեան ճնւաւորման նախնական փուլին յատուկ ուժականութիւնը էապէս թուլացաւ եւ խարխուենց ազգային քաղաքականութեան լննիւնան սկզբուենքներից նահանջենլու , անծի պաշտամուռնքի շրջանում օրինականութեան խախտումների , լնացման գաղափարախօսութեան եւ

հոգներանուժեան հետեւանքով : Ապագային հարցի լուծման գործում ձեռք բերուած նուաճումներին քաջարձակ բնոյթ էր տրւում , պատկերացումներ էին ստեղծուում ապագային յարաբերութիւնների ոչ-հարցականութեան մասին : Բաւականաչափ հաշուի չէին առնւում ինչպէս առանձին հանրապետութիւնների եւ ինքնավար կապիտալիզմների , այնպէս ալ ապագային խմբերի սոցիալ-տնտեսական , մշակութային զարգացման պահանջները : Ապգների ու ապգութիւնների զարգացման բուն ընթացքով առաջ քաշուած ոչ քիչ սուր հարցերը իւրժամանակեայ լուծում չէին ստանում : Դա հասցնում էր հասարակական անբաւարարութեան , որը նրբեմն անհամաձայնային բնոյթ էր ստանում :

ԱՄԿԿն խնդիր է դնում ժամանակին ի յայտ բերել եւ լենինեան ապագային քաղաքականութեան սկզբունքների դիրքերից արդարացիօրէն վճռել ապագամիջեան յարաբերութիւնների ուղորդում ծագող հարցերը : Դա նշանակում է , Վ.Ի. Լենինի արտայայտութեամբ , վճռական եւ անհաշտ պայքար մղել ապագային անարդարութեան՝ մեր սոցիալիստական համերաշխութեան ամրապնդման ճանապարհի ամենախոշոր խոչընդոտի դէմ :

Այս ուղորդում հասունցած խնդիրների շարքում յատուկ տեղ է գրաւում Լենինային Ղարաբաղի հարցը , որը ծագել է 1921 թուականի Յուլիս 5ին Աթալինի անմիջական մասնակցութեամբ թոյլ տրուած ապագային անարդարութիւնից , նրբ 94,6 տոկոս հայ ազգի բնիկ բնակչութիւն ունեցող Ղարաբաղը , առանց հաշուի առնելու ժողովրդի կամքը , մտցունց Աւրպէյձանական ԱԱՀի կապմի մէջ : Այս հարցը սրուել եւ խորացուել է յետագայ տասնամեակների ընթացքում , նրբ Աւրպէյձանի ղեկավարութեան կանխամիտածուած , պլանաչափ գործողութիւնների հետեւանքով հանրապետութեան քաղաքներում եւ շրջաններում փակւում էին հայկական ուսումնական հաստատութիւնները , մշակութի օճախները , աւերւում պատմական յուշարձանները , խնդաթիւրւում հայ ժողովրդի պատմութիւնը : Գոյատեւման նպատակով հայերը հարկադրուած թողնում էին իրենց

նախնիների օճախը նա ապաստան փնտռում Առվնտական
Միութենան տարբեր շրջաններում :

Այգային փոքրամասնութենան նկատմամբ նման քաղաքա-
կանութիւնը անհամատեղելի է լենինեան ապգային քաղա-
քականութեան սկզբունքների հետ : Այս աղաւաղումները
հսկայական վնաս են հասցրել մարզի հայազգի բնակչու-
թեան քաղաքական , բարոյական , սոցիալ-տնտեսական նա
հոգեւոր կեանքին :

Այս ամէնը շարունակւում է նաեւ ներկայումս , շնայած
մեր մարզի վերաբերեալ ԱՄԿԿ Կենտկոմի գլխաւոր քար-
տուղար ընկ. Մ.Ա. Կորպաշովի դիմումին նա ԱՄԿԿ
Կենտկոմի ու ԱՍՀՄ նախարարների խորհրդի ընդունած
որոշմանը :

Լեննային Ղարաբաղի հարցը լուծել կարելի է միայն
Ապրպէյձանական ԱՍՀի կազմից դուրս գալու նա Հայկական
ԱՍՀին միանալու միջոցով :

Նշենելով շարադրուածից , ժողովրդական դեպուտատների
Լեննային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սովետը որոշում
է .-

1.- Հաշուի առնելով ստեղծուած վիճակը , անհրաժեշտ
համարել մէկ անգամ նա ընդգծել հետեւեալը .- արտայայ-
տելով Լեննային Ղարաբաղի բնակչութեան ձեռող մեծա-
մասնութեան պնտական կամքը նա նշենելով մեր միասնական
միութենական բազմազգ պնտութեան ապգային պնտական
կառուցուածքի հիմքում ընկած ազատ ինքնորոշման
ապգների իրաւունքի մասին լենինեան սկզբունքը հետեւո-
ղականօրէն իրականացնելու անհրաժեշտութիւնից , հռչա-
կել Ապրպէյձանական ԱՍՀի կազմից Լեննային Ղարաբաղի
Ինքնավար Մարզի դուրս գալը :

2.- Հաշուի առնելով , վերջին ժամանակներս ինքնավար
մարզում իրադրութիւնը ծայր աստիճան սրուել է , իսկ հան-
րապնտական մարմինների գրաւած դիրքը աւելի է ապակա-
յունացնում իրավիճակը , ուշադրութիւն դարձնելով այն
բանին , որ Ապրպէյձանական ԱՍՀի հետ կապերը գործնակա-
նում խլուած են , ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ

սովետը մարզի համար միակ ընդունելին համարում է Լեռ-
նային Ղարաբաղի հարցի վերաբերեալ Հայկական ՍՍՀ
Գերագոյն սովետի 1988 թուականի Յուլիս 15ի նստաշրջանի
որոշման իրազեկումը:

3.- Ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ սովետը յոյս է
յայտնում, որ Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայկական
ՍՍՀին ըմբռնումով կ'ընկալու Սովետական Առյուծխառ-
կան Հանրապետութիւնների Միութեան աշխատակողմների նւ
Ժողովուրդների կողմից:

4.- Յանձնարարել ժողովրդական դեպուտատների Լեռ-
նային Ղարաբաղի մարզային սովետի գործկոմին
սահմանուած կարգով միջնորդութիւն յարուցել Լեռնային
Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Լիցիաի Հայկական Ինք-
նավար Մարզ վերանուանելու մասին:

Ժողովրդական Դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի
Մարզսովետի Գործկոմի Նախագահի Պաշտօնակատար՝
Շ.Մ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Ժողովրդական Դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի
Մարզսովետի Գործկոմի Քարտուղար՝
Ռ.Վ. ԽԱՉԻՅԵԱՆ

12 Յուլիս 1988

(«Սովետական Ղարաբաղ», 13 Յուլիս 1988)

ՓԼԱՏԱՔՈՒՂՔ 3

**ՍՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԱՌՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ
ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՑԻ
ԱՌԻՔՈՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԵՒ ԱՋՐՊԷՅՃԱՆ-
ԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԱՌՎԵՏՆԵՐԻ
ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

1.- ՍՍՀՄ Գերագոյն սովետի նախագահութիւնը, քննար-

կենդով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովնետի 1988 թուականի
Յունիս 15ի խնդրանքը ԼՂԻՄԻ ժողովրդական դեպու-
տատների սովնետի խնդրագրի կապակցութեամբ Լեռնային
Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայկական ՍՍՀի կազմի մէջ
անցնելու վերաբերեալ եւ Լիւրպէյճանական ՍՍՀ Գերագույն
սովնետի 1988 թուականի Յունիս 17ի որոշումը Լեռնային
Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայկական ՍՍՀի կազմի մէջ
մտցնելու տեղեկութիւնները մասին, անհնար է համա-
րում Հայկական ՍՍՀի եւ Լիւրպէյճանական ՍՍՀի սահմա-
նների եւ սահմանադրական հիման վրայ հաստատուած նրանց
ազգային-տարածքային բաժանման փոփոխումը:

Ընդունելով այսպիսի որոշում, ՍՍՀՄ Գերագույն
սովնետի նախագահութիւնը նշում է ՍՍՀՄ սահմանադ-
րութեան այն դրոյթից (յօդուած 78), որին համապատասխան
միութենական հանրապետութեան տարածքը չի կարող
փոփոխուել առանց նրա համաձայնութեան: Այլ որոշումը
կը հակասէր նրկու հանրապետութիւնների ժողովուրդների
շահերին, չուրջ վնաս կը հասցնէր այդ շրջանի ազգա-
միջնան յարաբերութիւններին:

ՍՍՀՄ Գերագույն սովնետի նախագահութիւնը նշում է, որ
սովնետական իշխանութեան տարիներին լենինեան ազգային
քաղաքականութեան իրականացման հիման վրայ Լեռնային
Ղարաբաղի աշխատավորները կուսակցական եւ սովնետական
կազմակերպութիւնների ղեկավարութեամբ նշանակաւի
յաջողութիւնների են հասնլ տնտեսութեան, գիտութեան
վարճացման ասպարնւում եւ ընկերային կեանքի այլ
ոլորտներում: Դրա հետ մեկտեղ ինքնավար մարզում
ներկար ժամանակ չէին լուծւում հայ բնակչութեան ազգային
շահերը շօշափող շատ հարցեր, յատկապէս մշակոյթի,
կրթութեան ոլորտում, քաղաքային քաղաքականութեան մէջ:
Նախատւում էին ինքնավար մարզի սահմանադրական իրա-
ւունքները: Այդ բոլոր բացասական նրեւոյթները ոչ միայն
ժամանակին չէին վերացւում, այլեւ կուտակւում էին:
Լիւրպէյճանական ՍՍՀի, Հայկական ՍՍՀի եւ Լեռնային
Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի իշխանութեան մարմինները

մականընտրէն մօտենցան ստեղծուած իրավիճակի գնահատմանը, շգիտակցնցին այդ շրջանում գոյութիւն ունեցող ազգային-տարածքային կառուցուածքը վերանայելու անհիմն կոչերի քաղաքական վտանգաւորութիւնը, կրաւորական, սպասողական դիրք գրաւնցին: Հանրապետութիւններում սրունը է իրադրութիւնը, մենք վնաս է հասցունել տնտեսութեանը, Հայաստանի եւ Լիւրպէյճանի ժողովուրդների ազգամիջեան յարաբերութիւններին: Լիւր ամէնը արդարացիօրէն դատապարտուեց մեր նրկրի աշխատաւորների կողմից:

Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծուած դրութիւնը շտկելու եւ լուրջ թերութիւնները վերացնելու համար ԱՄԿԿ Կենտկոմի, ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութեան եւ ԱՍՀՄ նախարարների խորհրդի որոշումներով խոշոր միջոցառումներ են նախատեսուած Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տնտեսութեան, մշակոյթի յետագայ զարգացումն ապահովելու, աշխատաւորների բարենկնցութիւնը բարձրացնելու, սոցիալիստական օրինականութիւնն ու հասարակական կարգն ամրապնդելու, Լիւրպէյճանական ԱՍՀի եւ Հայկական ԱՍՀի բնակչութեանը նդրալրական բարենկամութեան ու համագործակցութեան ոգով դաստիարակելն ուժեղացնելու համար: Անհրաժեշտ նախադրեալներ են ստեղծուած Հայկական ԱՍՀի հետ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կապերն ընդլայնելու նպատակով: ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութիւնը նպատակալարմար է համարում Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկել իր ներկայացուցիչներին, որոնք, Լիւրպէյճանական ԱՍՀի եւ Հայկական ԱՍՀի ներկայացուցիչների հետ սերտ համագործակցելով, կը գործեն ընդունուած որոշումների պարտադիր կատարումն ապահովելու համար:

2.- ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութիւնը Լիւրպէյճանական եւ Հայկական միութենական հանրապետութիւնների աշխատաւորներին, կուսակցական ու պետական մարմիններին կոչ է անում հետաւոր ամէն ինչ անել, որպէսզի վերականգնուեն ալրպէյճանական եւ հայ

բնակչութեան բարի, նշխարական յարաբերութիւնները:

ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութիւնը ԱՍՀՄ նախարարների խորհրդին, Լիւրպէյճանական ԱՍՀ եւ Հայկական ԱՍՀ ժողովրդական դեպուտատների սովնտներին, նրանց գործադիր ու կարգադրիչ մարմիններին յանձնարարում է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել, որպէսզի բնականաւոր իրադրութիւնը Հայաստանում, Լեռնային Ղարաբաղում ու Լիւրպէյճանի միւս շրջաններում, ապահովուի աշխատանքային կարգապահութեան ամրապնդումը, ԱՍՀՄ սահմանադրութեան եւ սովնտական օրէնքների անշեղ կիրառումը, վճռականօրէն կասնցենլով ալգային թշնամանքի բորբոքմանը ուղղուած ամէն տեսակ գործունէութիւն, դեմոկրատական իրաւունքները հակադեմոկրատական նպատակներով օգտագործենլու փորձերը:

Նպատակաւորաբար համարել ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութեան նիստում դրուած դրա հետ կապուած հարցերի ուսումնասիրումը յանձնարարել Լիւրպէյճանների սովնտի յատուկ ստեղծուող յանձնաժողովին, որն իր առաջարկութիւնները պատրաստ լինենլուս պէս կը ներկայացնի ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութեան քննարկմանը:

3.- ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութիւնը գտնում է, թլմ, նրբ ԱՄԿԿ 19րդ համամիութենական խորհրդաժողովը նոր խնդիրներ է առաջադրել մեր հասարակութեան յնդափոխական վերակերտումների ընթացքները խորացնելու, այդ թւում եւ ալգամիջնան յարաբերութիւնները ալ աւելի ամրապնդելու ու վարգացնելու նպատակով, առանձնապէս կարնւոր է, որ բոլոր միութենական ու ինքնավար հանրապետութիւնների գերագոյն սովնտների նախագահութիւնները, ժողովրդական դեպուտատների տեղական սովնտները մշտապէս տեսադաշտում պահեն միջալգայականութեան սկզբունքների հիման վրայ սովնտական մարդկանց բարեկամութեան եւ իրաւահաւասար համագործակցութեան ամրապնդման հարցերը: Անհրաժեշտ է հոգ տանել, որ իւրաքանչիւր սովնտական մարդ, անկախ

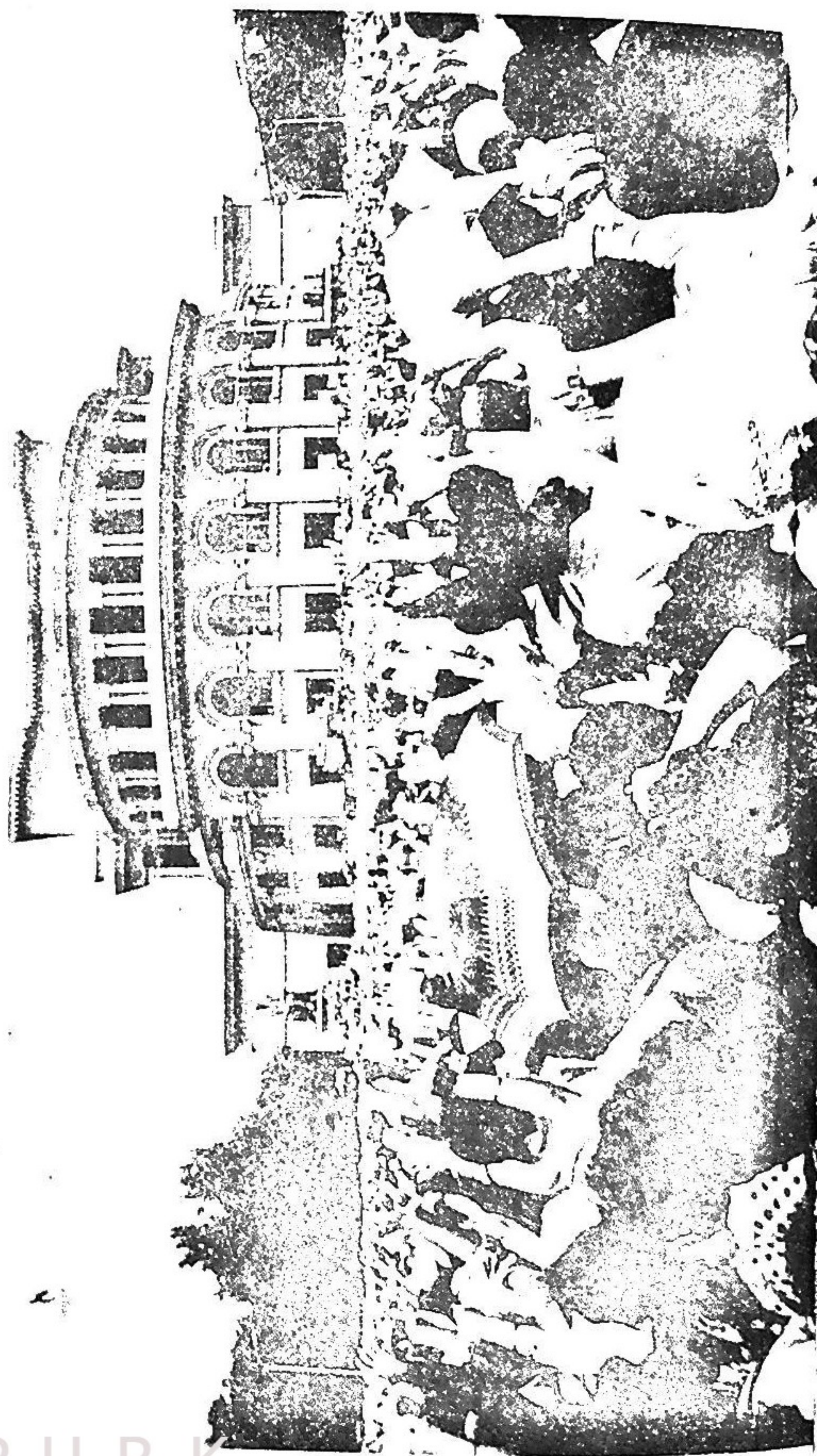
ազգութիւնից , իրեն չիիրաւ քաղաքացի պահ Նրկրի
ցանկացած շրջանում : Ազգամիջեան յարաբերութիւնների
ծագող հարցերը պէտք է լուծել ժամանակին , առաւելա-
գոյնս հաշուի առնելով ինչպէս իւրաքանչիւր ազգի եւ
ազգութեան , այնպէս ալ մեր ամբողջ սոցիալիստական
հայրենիքի շահերը :

ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութեան
նախագահ՝ Ա. ԿՐՈՄԻԻՔՕ

ԱՍՀՄ Գերագոյն սովնտի նախագահութեան
քարտուղար՝ Բ. ՄԵՆԹԵՆՇԱՇՎԻԼԻ

Մոսկովա , Քրեմլ , 18 Յուլիս 1988

(“Սովնտական Հայաստան” օրաթերթ , 20 Յուլիս 1988)

SPURK

